

איגרת

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

אייר תשס"ד (מאי 2004) חס' 26

דבר העורכת

ה'איגרת' הראשונה של האקדמיה ראתה אור בשנת 1988 והיו בה 4 עמודים. בשנת 1992 היו באיגרת 12 עמודים, 20 עמודים בשנת 1999. בשנת 2000 הופיעה איגרת צבעונית המחזיקה 40 עמודים ועטיפה, ומאז הייתה האיגרת לכתב־עת הנדפס ב־3,000 עותקים. בשנים האחרונות היא מופיעה פעמיים בשנה (בחוודשים מאי ונובמבר) ומתפרסמים בה מאמרים, הרצאות, דיוקנאות, דברים לזכר חברים ודברים לכבוד חברים, וידיעות על פעילות האקדמיה. שלושת אלפי העותקים של האיגרת נשלחים לאנשי סגל באוניברסיטאות, לאנשים הקשורים בעבודתה של האקדמיה ולרבים שפנו אלינו וביקשו להימנות עם מקבלי האיגרת. אנו מעוניינים לקבל מקוראינו תגובות על האיגרת – על המאמרים המתפרסמים בה ועל המבחר בכלל. נשמח לקבל הערות, הצעות ובקשות. אנא כתבו אלינו בדואר, בפקס או בדואר אלקטרוני.

עריכה ד"ר לאה צבעוני האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

רחוב ז'בוטינסקי 43
כיכר אלברט איינשטיין, ירושלים 91040
טלפון 02-5676222, פקסימיליה 02-5676242
דואר אלקטרוני tzivoni@academy.ac.il
אינטרנט www.academy.ac.il

מועצת האקדמיה

פרופ' יעקב זיו, פרופ' חיים תדמור, פרופ' ב"ז קדר,
פרופ' דן שכטמן, פרופ' יהושע יורטנר, ד"ר מאיר צדוק

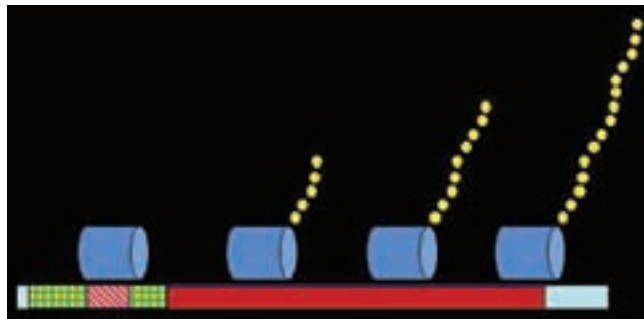
עיצוב והפקה אמיתי עיצוב והפקה

תוכן העניינים

- 2 חיים סידר
שתיקת הגנים
- 6 מלאכי בית־אריה
מי מפחד מקודיקולוגיה?
- 10 איתן קולברג
דמותו של הנביא מוחמד כשהיד
- 13 אברהם גרוסמן
רש"י – אבי הבנות או חומל הנשים?
- 16 יוחנן פרידמן
סובלנות דתית וכפייה דתית במסורת האסלאם
- 19 מאיר י' קיסטר
מגליציה לתרבות ערב
- 25 ידיעות בקצרה
חברים חדשים באקדמיה
ישראל דוסטורובסקי בן שמונים וחמש
הסכם לשימוש במתקן הסינכרוטרון האירופי
דוח InterAcademy Council
ישיבת הוועד המנהל של איגוד האקדמיות הבין־לאומי
ביקור הנשיא בסין ובצרפת
היחידה למדיניות המחקר המדעי
האספה הכללית של Allea
- 29 שירים חדשים מן הגניזה
שיחה עם פרופ' חיים שירמן ז"ל
חילופי מכתבים בין חיים שירמן לגרשם שלום
- 36 היסטוריה של המדע
האוויר והמחלות
שלושה מיני סופרים
- 39 ספרים חדשים מאת חברי האקדמיה
- 40 רשימת חברי האקדמיה

תמונת השער: הגדה של פסח, כתב־יד בית הספרים הלאומי
האוניברסיטאי Heb.8⁵214 גרמניה, אמצע המאה הארבע־עשרה
העטיפה האחורית: מחזור, כתב־יד הנ"ל.

שתיקת הגנים

תמונה 2: קריאת גנים

כל גן מורכב מרצף (אדום) המקודד חלבון ומרצף סמוך המסמן את המקום שבו מכונת הקריאה (גליל כחול) מתחילה לקרוא. המכונה נעה לאורך ה-DNA (משמאל לימין), קוראת את הרצף ויוצרת מולקולת RNA ספציפית (צהוב) אשר תתורגם לחלבון.

סוכרים מורכבים, הוא מסוגל להפעיל אנזים המפרק את החומר המזין החדש לצורה פשוטה יותר. הגן המקודד אנזים זה, אף שתמיד הוא נוכח בגנום, בדרך כלל מושקע ואינו מתורגם לחלבון. כדי לבצע דיכוי זה ברמה המולקולרית חיידקים אלו משתמשים בגן אחר בגנום, גן המקודד לחלבון מעכב. חלבון מעכב זה בנוי באופן שמאפשר לו להכיר רצף קצר ליד גן המטרה שלו. הוא נקשר אל ה-DNA, ועל ידי כך מונע את פעולתו של מנגנון הקריאה באזור זה (תמונה 3). כתוצאה מכך גן זה אינו מתורגם לתוצר. כאשר חיידקים אלו מועברים מסביבתם הטבעית לסביבה המכילה סוכרים מורכבים, מקור המזון החדש חודר אל תוך התא, שם הוא נקשר לגורם המעכב, ועל ידי כך מאפשר לגן אשר הושקע קודם לכן ליצור את האנזים החסר הנחוץ כעת. אנזים זה מפרק את הסוכר ומאפשר לאורגניזם לשרוד בסביבתו החדשה.

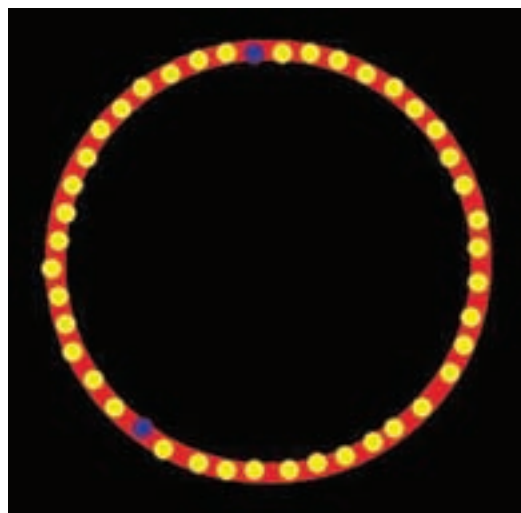

תמונה 3: השתקת גנים בחיידקים

רוב הגנים (למעלה) בחיידק זמינים למכונת הקריאה. לכמה גנים (למטה) יש רצף DNA סמוך המשמש אתר קישור לחלבון ההשתקה (כתום). כך נחסמת הגישה לגן והוא אינו נקרא (מושקע).

אורגניזמים חיים מתאפיינים ביכולתם להתרבות. ההתרבות מתאפשרת בזכות מידע גנטי הניתן להעתקה ומשמש צופן המכוון את ייצור החלבונים המכתיבים את כל הפונקציות הביולוגיות הנחוצות בדור הבא.

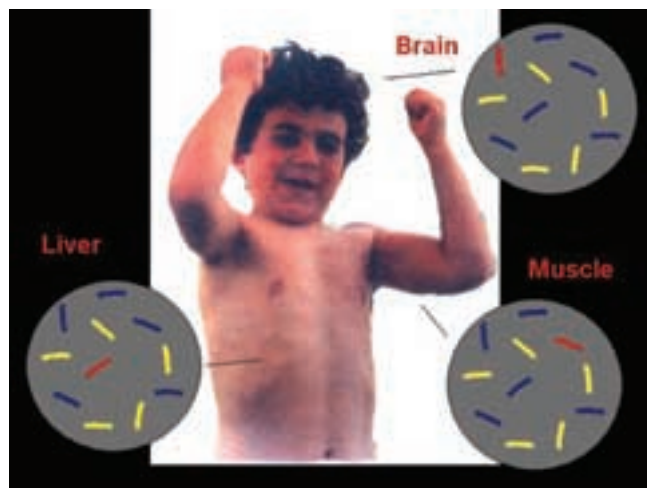
באורגניזם חד-תאי פשוט הגנום קטן, וכמעט כל הגנים נקראים ומתורגמים לחלבונים בקביעות כדי לספק לתא את אבני הבניין ואת כל האנזימים הנחוצים לנשימה, לתנועה, לאכילה, לעיבוד מטבולי ולפעילויות יום-יומיות אחרות. חיידקים נושאים כ-5000 גנים המסודרים זה אחר זה על כרומוזום מעגלי יחיד (תמונה 1). לפני חלוקת התא DNA זה משתכפל, ושני העותקים הזהים מחולקים לתא-בת. כיוון שלכל תא יש כעת עותק מלא של כל המידע הגנטי, יש לו המשאבים ליצירת כל החלבונים הדרושים להישרדות ולתפקוד החיידק. כלומר, המידע הגנטי משמש כאנציקלופדיית גנים מאורגנת להכתבת התפקוד הביולוגי.

תמונה 1: גנום החיידק

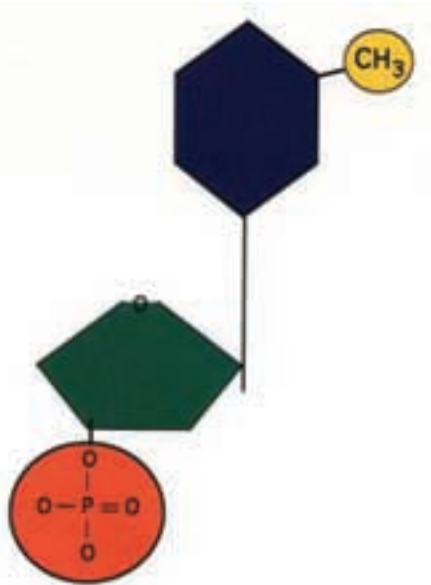
חיידקים נושאים כ-5000 גנים המסודרים זה אחר זה על כרומוזום מעגלי יחיד. כמעט כל הגנים פעילים באופן קונסטטיטוטיבי (צהוב), אך מקצתם מושקעים (כחול) ומונוצלים רק בשעת הצורך.

כדי להפוך את המידע הצפון בגנום לחלבונים, לכל אורגניזם יש קבוצת חלבונים מומחים האחראים לקריאת קוד הגן ולייצור החלבון המתאים (תמונה 2). אף על פי שמערכת זו נראית חד-משמעית למדי, נראה כי אפילו האורגניזמים הפשוטים ביותר פיתחו מנגנונים מולקולריים לוויסות התהליך החשוב הזה. בחיידקים - גנים אשר אינם נחוצים לתא בקביעות עוברים השתקה. אורגניזם פשוט זה, לדוגמה, משתמש בדרך כלל בסוכרים פשוטים כמקור מזון עיקרי, אך כאשר הוא נמצא בסביבה המכילה

תמונה 4: ביטוי גנים הספציפיים לרקמות

באורגניזמים עילאיים כל תא מכיל את אותם הגנים בדיוק, אך יש להם תבניות ביטוי שונות זו מזו. גנים של משק בית (*Housekeeping genes*) (צהוב) מתבטאים בכל תא. גנים הספציפיים לרקמות (כחול) מושתקים כמעט בכל סוגי התאים, אך מופעלים ברקמת הביטוי (אדום). כך גנים הספציפיים למוח מושתקים בתאים אחרים, ואילו גנים הספציפיים לשריר או לכבד מושתקים במוח. הגנים של משק בית הם בלא מתילציה, ואילו רוב הגנים הספציפיים לרקמות ממותלים. קבוצות המתיל מוסרות כדי לאפשר לגנים אלו להתבטא ברקמות הספציפיות שלהם.

תמונה 5: מתילציות

ה-DNA מורכב מארבע אותיות כימיות: A, G, C ו-T. אותיות מולקולריות אלו מוחזקות יחד דרך השלד (יחידות ירקות וכתומות) שיחידותיו זהות בכל אות. אופיין של היחידות הכחולות קובע אם זה C, G, A או T. שיר C המוצג בציור עבר שינוי על ידי הוספת קבוצת מתיל (צהוב). שיר C עם מתיל הופך את הגן לשקט.

כפי שהחידקים מסוגלים להעביר את המידע הגנטי שלהם מדור לדור, כך הם מסוגלים להעביר את המידע הרגולטורי (אפיגנטי) שלהם. הגן חלבונו המדכא והרצף המסמן את גן המטרה הם חלק אינטגרלי של הגנום המורש באופן אוטומטי מדור לדור. במילים אחרות, הגנום עצמו מתוכנת לא רק לקודד חלבונים, אלא גם נושא בתוכו את כל ההוראות הנחוצות לניצול מידע זה באופן מבוקר.

אורגניזמים מורכבים נבדלים מחידקים בשתי דרכים. קודם כול, הם מכילים הרבה יותר גנים. לחידקים יש כ-5000 גנים ייחודיים, ואילו הגנום האנושי מכיל מעל 50,000 גנים, ורבים מתוכם מקודדים פונקציות מתקדמות שאינן קיימות באורגניזמים פשוטים יותר. חשוב לציין כי אורגניזמים רב-תאיים משתמשים בדרכי ויסות מורכבות מאוד לעומת הדרכים האופייניות לאורגניזמים החד-תאיים. אורגניזמים אלו חייבים לעבור תכנית התפתחותית המתחילה בתא בודד ומגיעה לפסגתה ביצירת סוגים רבים של תאים, אשר כל אחד מהם מאופיין על ידי ה'ביטוי' של קבוצה ייחודית של גנים ספציפיים. תבנית זו מחייבת דיכוי של יותר ממחצית הגנים בכל תא.

בעלי חיים, ובכלל זה בני אדם, נושאים שני סוגי גנים: גנים של משק בית (*housekeeping genes*) המבצעים תפקידים חיוניים הנחוצים לכל תא של האורגניזם, וגנים הספציפיים לרקמות, המתבטאים בסוגי תאים מסוימים. גנים של משק בית הם הגנים הנחוצים לנשימה, למטבוליזם של מזון, לתנועה ולמבנה תאי. דוגמאות לגנים הספציפיים לרקמות: המוגלובין המיוצר בתאי הדם האדומים בלבד, אלבומין המיוצר רק בכבד, הפיגמנט המצוי בקרנית העין והנויורטרנסמיטורים הרבים המכוונים תפקידים ספציפיים במערכת העצבים. שיעורם של גנים אלו הספציפיים לרקמות מעל 60% מן הגנום; הם מושתקים כמעט בכל הרקמות. למעשה, גנים אלו מופעלים בסוגי התאים הספציפיים שלהם בלבד.

מעבדתנו התעניינה בהבנת המנגנונים המעורבים בדיכוי הגנים הספציפיים לרקמות. במחקרים המוקדמים גילינו כי למתילציה של DNA תפקיד חשוב בתהליך זה. כיום ידוע כי כל המידע הגנטי הטמון ב-DNA כתוב בקוד המורכב מאלף-בית של ארבע אותיות: C, G, A ו-T. באורגניזמים רבים DNA זה יכול לעבור שינויים כימיים, ובתאים אנימליים הדבר נעשה באמצעות מתילציה של הבסיס C (תמונה 5). קבוצות מתיל אלו, הנמצאות באופן בלעדי על בסיסי C הצמודים לבסיסי G (CpG) (תמונה 6), משמשות למעשה סמן כימי, ועצם נוכחותן מסמנת את הגן כבלתי פעיל.

אנליזה של הגנום מראה כי כמעט כל הגנים הספציפיים לרקמות ממותלים. בניגוד לכך, כל גן של משק בית מאופיין בנוכחות אזור קטן העשיר ב-CpG, ואיי CpG אלו הם תמיד בלא מתילציה. כיוון שגנים רבים פעילים רק במעט רקמות, רוב הגנום למעשה מושתק בכל תא. אופן בקרה זה דורש אסטרטגיה השונה מזו המשמשת לרגולציה באורגניזמים חד-תאיים פשוטים.

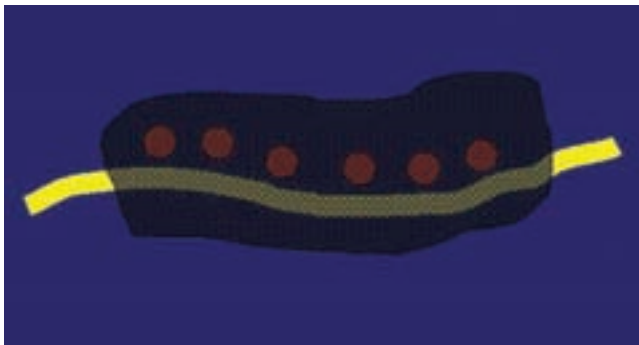
כל אורגניזם מתקדם מתחיל את חייו כתא בודד אשר קיבל את המידע הגנטי מן האם ומן האב. באמצעות סדרת חלוקות נוצר עובר פשוט, ובמרוצת הזמן הוא עובר התמיינות למגוון סוגי תאים (תמונה 4), ובסופו של דבר נוצר אורגניזם שלם על כל איבריו ורקמותיו. תבנית המתילציה בתחילת חייו של התא המופרה דומה

C בלי מתילציה. לאחר ההכפלה אנזים מיוחד המבצע מתילציה עובר ביסודיות על פני ה-DNA. בכל מקום שבו יש מתיל בגדיל המקורי האנזים מבצע מתילציה בגדיל החדש. לעומת זאת, אותם המקומות שבהם ה-CpG המקורי הוא בלא מתיל נותרים גם הם בלא מתיל. כך מועתקת תבנית המתילציה המקורית בדיוק רב לדור הבא של התא. לאחר ביסוס המתילציה יש אפוא דרך אוטומטית לשימור התבנית לאורך חיי האורגניזם.

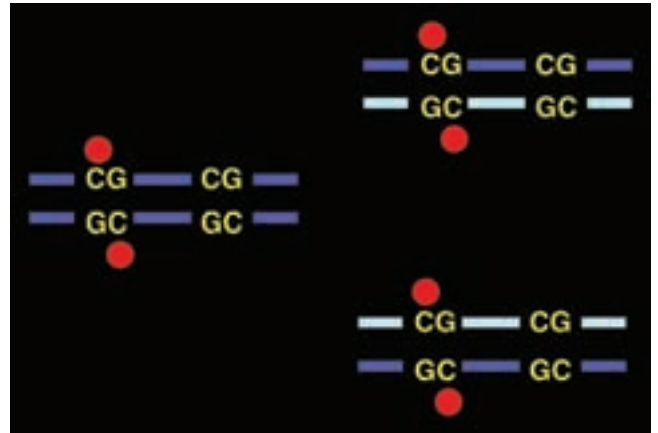
כיצד משפיעה המתילציה על ביטוי הגנים? כדי להבין את תפקיד המתילציה חשוב להבין כי בתאים של בעלי החיים, שלא כבחיידקים, ה-DNA אינו ערום אלא עטוף בחלבוני הגרעין בתוך מבנה מורכב הנקרא כרומטין – אבן הבניין של הכרומוזומים. סידור זה משמש לאריזת ה-DNA בתוך הגרעין, וקרוב לוודאי גם יש לו תפקיד בבקרת ביטוי הגנים. אזורי ה-DNA הארוזים באופן דחוס מאוד הם אזורים מושתקים, ואילו הגנים הפעילים ארוזים במבנה פתוח יחסית. יצוין כי גן פעיל חייב להיות זמין למנגנון הקריאה של הגרעין, ולצורך זה הוא חייב להיות ארוז בצורה המאפשרת גישה אליו. בניגוד לכך, מרבית הגנים הספציפיים לרקמות ארוזים בצורה סגורה שאינה מאפשרת את גישת מכונת הקריאה. הבדלים אלו במבנה ה-DNA קובעים במידה רבה אילו גנים יהיו פעילים ואילו יהיו מושתקים. ברור כי האורגניזם חייב לדעת בדרך כלשהי כיצד לבנות את המבנה הסלקטיבי הזה במשך ההתפתחות, וכאן נכנסת לתמונה מתילציה של DNA.

אף שברור כי הכרומטין הוא בעל ההשפעה העיקרית על ביטוי הגנים, מבנה זה כשלעצמו אינו תכונה יציבה הטבועה בגנום. בכל חלוקת תא חייב התא להכפיל את ה-DNA, דבר המערב הרס של מרכיבי הכרומטין הקיימים. לאחר ההכפלה המבנה חייב להיבנות מחדש. כאן מתבטא תפקידה העיקרי של מתילציה של DNA. אזורים ממותלים מכוונים את בניית מבנה הכרומטין הסגור (תמונה 7), ואילו האזורים הלא ממותלים נאזרים מחדש בצורה פתוחה.

על רקע זה אנו יכולים להבין כעת כיצד מושתקים גנים מסוימים בעת ההתפתחות. כפי שצוין לעיל, הגנים למשק בית מסומנים באופן אינטרינזי ברמת רצף ה-DNA עצמו. כלומר, הגנום כולו עובר

תמונה 7: מתילציה משפיעה על הכרומטין כל ה-DNA ארוז לתוך כרומטין (מבנה חלבוני), אך במקומות רבים הכרומטין מאפשר גישה למכונת הקריאה. האזורים שעברו מתילציה (כדורים אדומים) נאזרים לתוך מבנה כרומטין דחוס מאוד (ענן אפור).

תמונה 6: העתקת תבנית המתילציה

ה-DNA מורכב משני גדילים. אחד מהם (כגון העליון) משמש לקידוד החלבון. הגדיל הנגדי מייצג תמונת ראי של המקור, T תמיד מול A ו-C תמיד מול G. C ממותל הוא תמיד ליד G. אם קוראים (משמאל לימין) את הגדיל העליון, יש שני שיירי CpG. כיוון שהגדיל התחתון נקרא מימין לשמאל, גם בו יש שני שיירי CpG. בדוגמה זו CpG אחד ממותל והאחר לא. כאשר ה-DNA מועתק לפני חלוקת התא, כל גדיל (כחול) משמש תבנית ליצירת הגדיל הנגדי (לבן). T מוכנס מול כל A, G מול כל C, ו-A מול כל T. בשלב זה ה-DNA החדש (לבן) הוא בלא מתילציה. לאחר העתקת רצף ה-DNA אנזים מסוים עובר על פני ה-DNA. בכל פעם שהוא רואה מתיל בגדיל המקורי (כחול) הוא מכניס מתיל על C הנמצא בגדיל הנגדי (לבן). כתוצאה מכך תבנית המתילציה של ה-DNA הדו-גדילי המקורי מועתקת אל ה-DNA החדש בתאי הבת.

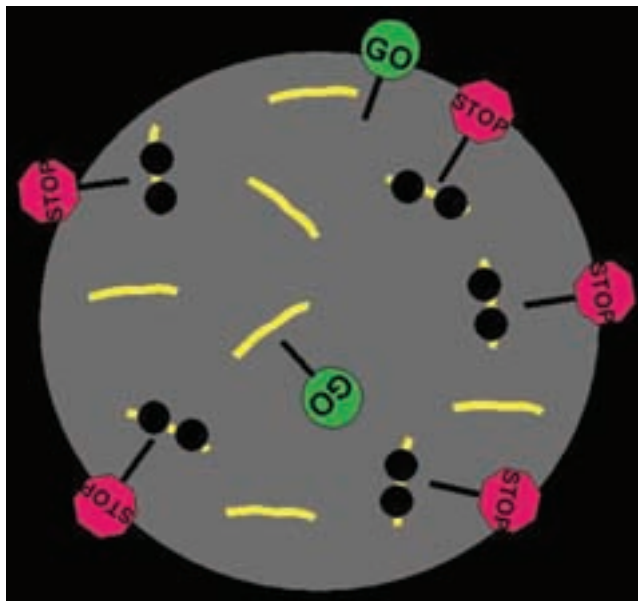
לזו שבתאים הסומטיים, אך מוקדם מאוד בהתפתחות העוברית כל קבוצות המתיל נמחקות באופן דרמטי. התבנית הדור-מצבית נבנית מחדש דרך תהליך מסיבי של מתילציה מחדש. הדבר מתרחש כאשר העובר מושרש ברחם. אף שתהליך זה גלובלי ומקיף את הגנום כולו, איי CpG מוגנים מפני מתילציה, כנראה מפני שהם מכילים רצפים רגולטוריים המזהים על ידי חלבונים ספציפיים המסייעים במניעת מתילציה. בצורה פשוטה זו תבנית המתילציה הדור-מצבית המקורית נוסדת מחדש בכל דור. כלומר, למרות שהמידע הגנטי עצמו מועבר בתורשה, המידע האפיגנטי הדרוש להקמת תבנית השתקת הגנים נבנה מחדש תוך כדי ההתפתחות העוברית בכל פרט.

שלא כבחיידקים, שבהם תהליך השתקת הגנים האינדיבידואליים נוסד ומתוחזק על ידי אותו המנגנון, בתאים של בעלי החיים פעולות אלו הן כמעט בלתי תלויות. המתילציה מחדש ההתחלתית מתרחשת בעת ההשרשה, אך תחזוקת התבנית הזאת בחלוקות התאים הבאות נעשית על ידי מנגנון נפרד. המפתח להבנת התהליך הוא העובדה שמתילציה מתרחשת בשיירי CpG בלבד. מאחר שלכל CpG (הנקרא משמאל לימין בגדיל העליון) ב-DNA תמיד יש CpG (הנקרא מימין לשמאל) בגדיל ה-DNA המשלים, המתילציה תמיד סימטרית – עם קבוצת מתיל על שני הגדילים. בעת חלוקת התא רצף ה-DNA עובר הכפלה מדויקת, אך הגדיל החדש נוצר עם בסיסי

התבנית האפיגנטית הנכונה הנחוצה להתפתחות תאי הרקמות בגוף. מעבר לתפקידו של ה-DNA בהתפתחות הנורמלית, למתילציה של DNA חלק חשוב בהתפתחות מחלות.

סרטן הוא מחלה הנגרמת על ידי פגמים ברגולציית גנים, ולכן הוא דוגמה טובה לתופעה זו. בדרך כלל סרטן מתפתח לאט. הוא מתחיל כאשר DNA של תא נורמלי נפגע מגורמים סביבתיים כגון קרינה או קרצינוגנים הגורמים לביטוי בלתי תקין של הגנים המעורבים בבקרת הגדילה. הדבר גורם לתא להתחלק מהר יותר, אך לא הופך את התא לסרטני באופן אוטומטי. במשך הזמן תאים מוטנטיים אלה נחשפים לפגיעות סביבתיות נוספות, דבר המוביל בסופו של דבר לסרטן. בשלביה המאוחרים של המחלה הגידול מקבל תכונות קטלניות מרובות. התאים גדלים בלא כל בקרה, נעשים תוקפניים, יוצאים לזרם הדם וחודרים לרקמות אחרות. שינויים אלו מתרחשים בעקבות הרס כללי של רגולציית גנים הנגרם בעיקר על ידי מתילציית DNA.

באופן בלתי תקין תאי הסרטן מתחילים במתילציה של גנים אשר אינם ממותלים במצבם הנורמלי. לא ברור כיצד זה קורה, אך תהליך זה משפיע על גנים רבים, בכללם הגנים האחראים לבלימת גידול התאים. ככל שמתקדמת המתילציה, עוד ועוד גנים כאלה מושקעים, התאים מעבדים את מנגנון הבלימה והגידול יוצא מכלל שליטה (תמונה 8). כעת אנו מנסים לפצח כיצד מושקעים גנים מסוימים, ומידע זה עשוי להוביל לאסטרטגיות חדשות לטיפול בסרטן ולמניעתו.

תמונה 8: השתקת גנים בסרטן

את קצב גידול התא קובעים הגנים שבתוכו. גנים מסוימים מזרזים גדילה (GO), אחרים מאטים גדילה (STOP). בתא הנורמלי גנים אלו מאוזנים כך שקצב הגדילה תקין. בתאי סרטן בשלב המתקדם גנים אלו עוברים מתילציה והשתקה. הדבר פוגע בבלמים של התא ויוצר חוסר איזון המוביל לגידול פראי.

מתילציה בשלב מוקדם בהתפתחות העוברית, ואילו גנים אלו נשארים מוגנים. תהליך זה יוצר תבנית כוללת של מתילציית גנים, והגנים הספציפיים לרקמות לעולם אינם מוכרים ככאלה. ברגע שנוסדת תבנית זו היא מועברת באופן אוטומטי לכל תא של האורגניזם, וכך מכתובה את מבנה הכרומוסום המבדיל, אשר בסופו של דבר קובע אם גן מסוים יתבטא או לא. זה מנגנון אלגנטי להשתקה כוללת עם זיכרון הבנוי מראש, ולכן נחשב לרגולטור האפיגנטי העיקרי.

אף שהגנים הספציפיים לרקמות מתוכננים להיות סגורים ובלתי נגישים הם חייבים להיות מופעלים ברקמה שבה הם מתבטאים. כך אלבומין אינו פעיל ברקמות הגוף פרט לכבד, ואילו המוגלובין, אשר מושתק ברוב התאים, מופעל בתאי הדם האדומים. כיצד מתבצע הדבר ברמה המולקולרית? בשלב מוקדם בהתפתחות מתחלקים התאים תוך כדי שימור הפוטנציאל המלא שלהם להתמייין לכל איבר. בנקודה כלשהי בתהליך זה התאים מאבדים את אופיים העוברי ומתחילים לבטא מגוון של גני-על (master genes). גנים מיוחדים אלו מסוגלים להפעיל את כל הגנים הספציפיים הנחוצים לרקמה מסוימת. מאחר שגנים הספציפיים לרקמות תוכנתו מלכתחילה להיות במבנה סגור, הם חייבים להיפתח לפני שהתא קורא אותם. זה תהליך מורכב ורב שלבי הכולל את הסרת קבוצות המתיל (תמונה 4). רק לאחר שהוסרו כל שכבות ההשתקה יכולים גנים אלו להיפתח ולהיות זמינים למנגנון הקריאה באופן הדומה לגנים של משק בית. יתר על כן, הסרת המתילציה בשלב התפתחותי ספציפי זה גורמת למבנה הפתוח של הגנים להישמר בתאי הבת, וכך מתאפשרת יצירת רקמה רב-תאית כגון כבד, שריר או עור.

פיצוח מנגנון הרגולציה האפיגנטית של הגנום יכול לעזור לנו להבין את תהליך השיבוט ברמה המולקולרית. לפני שנים מספר נעשה ניסיון היסטורי שבו מדענים מאנגליה הצליחו להשתיל גרעין שלם מתא סומטי לתוך ביצית של כבשה שהוצא ממנה הגרעין המקורי. ביצית זו התפתחה, ובסופו של דבר נולדה דולי – חיה הזוהה לתורמת מבחינה גנטית. לאור כל הידוע לנו על רגולציה של גנים ברור שבתהליך זה חלו שינויים ניכרים במבנה האפיגנטי של הגנום המקורי. מנקודת המבט ההתפתחותית תאי העובר המוקדמים עדיין לא החליטו כיצד לכוון את הרגולציה של הגנום שלהם, ובמובן זה הם טיפוסיים. לכל תא הפוטנציאל להפוך לתא מכל סוג שהוא. אך ברגע שמתרחשת ההתמיינות הגנום עובר שינויים במבנה הכרומוסום ובמתילציית DNA, והם מכתיבים את תבנית הביטוי הספציפית לתא המסוים הזה. שינויים אפיגנטיים אלו נעלים והופכים למאפיינים יציבים של סוג התא המסוים.

במונחי הגנים בתא הסומטי הממוין יש DNA הזוהה לזה שבתא המקורי אשר ממנו החלה התפתחות האורגניזם. אך כדי שגרעין סומטי יצליח לכוון את יצירתו מחדש של האורגניזם כולו חייבות להימחק התבניות האפיגנטיות שעליהן מבוססות הרקמות הספציפיות. לפיכך קל יותר להבין את משמעות המתילציה של DNA בשיבוט. כך, ברגע שגרעין התא הסומטי מוחדר לביצית הוא נתון לכל האירועים המתרחשים בעובר הנורמלי. הדבר כולל את מחיקת המתילציה המאפשרת לאורגניזם לפתוח דף חדש ולבנות מחדש את

מי מפתח מקודיקולוגיה

להתפשטות של הפקת ספרים בצורת קודקס באזורים שמסביב לאגן הים התיכון ולדחיקת רגליה של המגילה היו סיבות חומריות ותרבותיות. הקודקס הוא כלי קיבול לטקסטים גדול מן המגילה, נוח ממנה בהרבה לשימוש ולעיון, לטלטול, לאחסון ולשימור. בלא ספק טבע המעבר הטכנולוגי מצורת המגילה לצורת הקודקס חותם מהפכני על תולדות התרבות באזורים אלו. הנוצרים אימצו את הקודקס כבר במאות הראשונות לספירה לצורך הפצת כתבי הקודש שלהם, ומשנת 300 בערך היה הקודקס לצורת הספר העיקרית של טקסטים נוצריים – יווניים, לטיניים וקופטיים – ובהדרגה גם להעתקות של הספרות הלא־נוצרית הקלסית. ואילו היהודים סיגלוהו מאוחר יותר, לא לפני התקופה הערבית והתחלת הפעילות הספרותית של הגאונים, ככל הנראה במאה השמינית. על כך מעידים הקשרי השימוש במילה 'ספר' בספרות התלמודית

הקודיקולוגיה היא דיסציפלינה העוסקת בספר שהופק ביד בצורת קודקס. לצדה הפלאוגרפיה, העוסקת בכתב. הקודיקולוגיה עוסקת בקודקס מהיבטים חומריים, טכניים, טכנולוגיים, גרפיים, פונקציונליים, אינטלקטואליים וחברתיים.

המונח 'קודיקולוגיה' נטבע בפעם הראשונה בשנת 1950 לציון הארכאולוגיה של כתב־יד בצורת קודקס העוסקת בהיבטים החומריים והטכניים של הפקתו. מאז הלכה ופשטה ההכרה בחשיבות העיסוק בהיבטים הפיזיים והטכניים של כתב־היד הלטיניים, נוסף על העיסוק בהיסטוריה ובטיפולוגיה של הכתב, שהפלאוגרפיה המסורתית ראתה בו את תכליתה. אולם בראשיתה צומצמה הארכאולוגיה של הקודקס לכתב־היד היחיד, החד־פעמי, ולא התייחסה לאוכלוסיות של כתב־יד ולמשתות להן.

עיסוקי העיקרי הוא קודיקולוגיה. בייחוד אני עוסק בקודיקולוגיה של כתב־יד מימי הביניים הכתובים בכתב עברי ובהשוואתה לקודיקולוגיה של כתב־יד לטיניים, יווניים וערביים.

הספרים שהופקו בכתב עברי בימי הביניים, קודם להמצאת הדפוס, כמוהם כספרים שנכתבו בכתבים אחרים באזורים שמסביב לאגן הים התיכון – במזרח התיכון, במרכז אסיה, באירופה ובצפון אפריקה. צורתם צורת קודקס העשוי קונטרסים קונטרסים והם מורכבים מגיליונות מקופלים. לאחר תפירתם וכריכתם אפשר לדפדף בהם בנוחיות. הם נבדלים מן המגילה – צורתם של הספרים בעולם העתיק.

חפצי תרבות אלו תיווכו בין מחברי טקסטים או עורכיהם לבין הקוראים. הם גילמו מסרים מילוליים בצורה פיזית וחזותית. מצד אחד הם ערבו לרציפות וללכידות תרבותית, ומצד אחר שימשו כלי קיבול להתחדשות – דתית, רעיונית, ספרותית ומדעית – ואמצעי יעיל להתפשטותה על פני אזורים רחבי ידיים. בהפקת הספרים חברו יחד גורמים ואינטרסים מגוונים, גלויים ובלתי מודעים, חומריים וטכניים, גרפיים ואמנותיים, טקסטואליים וסמיוטיים, כלכליים וארגומטריים. מרובי פנים ומורכבים היו הטכנולוגיות, תהליכי הייצור החומרי, דרכי העיצוב על פי עקרונות אסתטיים וצרכים תפקודיים שהכתיבו גם את הסדירות החזותית של הטקסט ופריסתו האחידה. כך גם מערכת השיקולים והאילווצים הכלכליים שהיו כרוכים בהפקה הידנית של הספרים והעתקת הטקסטים בכתב. כל כך מרובים פניהם עד שאפשר בהחלט להגדיר את כתב־היד כמוצרים קדם־תעשייתיים מן המורכבים ביותר שיוצרו בימי־הביניים. אין ספק שיש לזקוף לזכות דפוסי ייצורם וסדירותם את התפשטותם והשתכללותם המהירה של הדפוס המכני במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה.

כתב־יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
Heb. 8°5214 גרמניה, אמצע המאה הארבע־עשרה

כתב־יד אוקספורד, הספרייה הבודליאנית 14 Opp.
צרפת, 1340

והמדרשית, ממצאי הספר בכתב עברי, והמונח לקודקס במקורות העבריים המופיע כנראה רק בסוף המאה השמינית ואולי מאוחר יותר.

חלל מעורפל ותמוה של שמונה מאות שנה בערך פעור בין הממצאים העשירים של הספר העברי בזמן העתיק – מגילות מדבר יהודה ושייריהן הרבים מהתקופה ההלניסטית וראשית התקופה הרומית – ובין הקדומים שבקודקסים העבריים, שבהם ציוני תאריך מפורשים. רק עשרות קטעים של כתב קולמוס עברי שרדו בחלל זה. רוב השרידים האלה נכתבו על גבי פפירוס בתקופה הביזנטית ונמצאו בחפירות במצרים עם פפירוסים יווניים. מקצתם דוקומנטריים ורק מיעוטם ספרותיים. בין קטעי הפפירוסים הספרותיים אין אפילו אחד שאפשר להוכיח שהוא שריד מקודקס. מתברר שהנוצרים העדיפו את הקודקס מן המגילה כדי להפיץ את כתבי הקודש שלהם וכדי להיבדל מהיהודים. היהודים הוסיפו לכתוב את כתבי הקודש שלהם על מגילות. יש לשער שהתפשטות הקודקס בקרב הנוצרים גרמה לתגובה הפוכה אצל היהודים. מן הסתם נרתעו היהודים מאימוצו, משום שזוהה עם הנצרות, ודבקו בצורת המגילה העתיקה עוד מאות שנים.

המספר המשוער של כמאה אלף ספרים בכתב עברי ושרידיהם שהשתמרו מהתקופה בת שש מאות השנים – מהמאה העשירית עד המאה החמש־עשרה – הוא כמובן רק חלק קטן מכתבי־היד שהופקו בתקופה הזאת. מספר שרידי הספרים שנמצאו בגניזה בבית הכנסת של הקהילה הארץ־ישראלית בפוסטאט, היא קהיר העתיקה, ממחיש את תפוקתם הרבה ואת צריכתם הגבוהה בקרב היהודים בארצות האסלאם. לפי תאריכי התעודות שנמצאו שם נגנזו באתר גניזה זה בשנים 1000–1250 רוב שיירי הספרים. בתקופה זו בלו ונגנזו שרידיהם של כ־30,000 ספרים לפחות שצרכה קהילה אחת מהקהילות היהודיות שהיו בפוסטאט.

כתב־יד לטיניים, יווניים ובמידה ידועה גם ערביים הופקו במרוצת תקופה ארוכה ביזמת הממסד הדתי, האוניברסיטאי או השלטוני. הם יוצרו בפיקוח סמכותי על העתקת הטקסטים במרכזי העתקה כנסייתיים רבי־מעתיקים ולימים בבת־מלאכה חילוניים ומסחריים. לעומתם, את הפקת הספרים העבריים לא יזמו הממסד הקהילתי, ההנהגה הרוחנית או מרכזי הלימוד, אלא זו הייתה יזמה פרטית. במרכזי התורה לא היו מרכזי העתקה ולא היו בתי מלאכה מסחריים שייצרו והפיצו ספרים בסיטונות. הפקת הספרים והעתקת הטקסטים נעשתה בידי יחידים, מחציתם מעתיקים מקצועיים שנשכרו לצורך זה על ידי המבקשים להם עותק של טקסט זה או אחר, ומחציתם תלמידי חכמים ומשכילים שהעתיקו לעצמם. לשיעור גבוה כל כך של הפקה עצמית אין אח ורע בחברות האחרות, בייחוד הנוצריות, והוא מעיד על מידת האוריינות בחברה היהודית. בשל האוטונומיה של כל קהילה וקהילה, בייחוד באירופה, ובשל היעדר הנהגה סמכותית מרכזית בחברה היהודית המבוזרת בימי הביניים הופקו הספרים בלי הכוונה, והטקסטים הופצו בלי פיקוח בערוצים פרטיים בלבד. ממילא לא נוצרה שום סטנדרטיזציה של נוסחים. הצביון הפרטי המובהק של הפקת הספרים ושל

צריכתם גרם שלא נוצרו ספריות מוסדיות אפילו בשלהי ימי הביניים, חוץ מאוספים צנועים של ספרי מקרא ותפילה בבתי כנסת. שלא ככתב־היד האחרים, שרובם נשמרו באוספים מלכותיים, אריסטוקרטיים וכנסייתיים או במנזרים ובמסגדים – הספרים העבריים לא רוכזו ולא נשמרו באוספים ממסדיים, קהילתיים או במרכזי הלימוד, אלא בספריות פרטיות לרוב, בעיקר במזרח, באיטליה ובספרד.

אפשר שהבלאי מחמת השימוש הרב בספרים העבריים והצביון האינדיבידואלי המובהק של ייצורם וצריכתם בחברה היהודית האוריינית הם הסיבות הראשונות במעלה להיכחדות רוב כתב־היד. ייתכן שהצריכה המרובה והשימוש התכוף גרמו לאבדנם של רוב כתב־היד בימי הביניים יותר מפגעי הטבע והזמן, החרמות הספרים והעלאתם על המוקד באירופה הנוצרית.

כאמור, שרדו בידינו כתב־יד מראשית המאה העשירית ואילך מהמזרח התיכון וכנראה גם מצפון אפריקה. מהמאה האחת־עשרה ואילך השתמרו כתב־יד בציוני תאריך גם מאיטליה; מחצי האי האיברי, מצרפת, מאנגליה, מגרמניה ומהאזור הביזנטי שרדו כתב־יד מהמאה השתי־עשרה ואילך. עד אמצע המאה השלוש־עשרה מספרם אינו רב, אך הוא הולך וגדל מאז ואילך ומגיע לשיאו במאה החמש־עשרה.

כתב־יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
Heb. 8^o5214 גרמניה, אמצע המאה הארבעעשרה

כל התכונות הנראות לעין והניתנות למדידה ולכימות – פיזיות, טכניות, גרפיות – בכל אחד מכתב־היד גופם באתרם. הם הניחו שעל פי שלדה זו של כמה אלפי כתב־יד מתוארכים יהיה אפשר לכונן טיפולוגיה היסטורית של מלאכת הספר העברי ודרכי ההפצה של הטקסטים בימי הביניים באזורי הפקתם. מבחינה אופרטיבית הייתה המטרה לחשוף ולהעמיד באמצעות דגימה נרחבת וגורפת בחנים וכלים אמניים לזיהוי או לאומדן זמן כתיבתו של כתב־יד ואזור הפקתו – נתונים חיוניים לחוקר הטקסט ולהיסטוריון המבססים את חקירתם על מקורות בכתב־יד. בפרוי הגישה את ההצעה והופקדה על המחקר קולט סיראט, ובירושלים – אני, שרק התחלתי את עבודת הדוקטור. בשנת 1965 אישרה האקדמיה את הקמתו של המפעל, ובשנה שאחריה החלה עבודת התיעוד. במהלך השנים תועדו כמעט כל כתב־היד המתוארכים ברחבי תבל, בכלל זה גם האוספים העתיקים והעשירים ברוסיה, שהיו נעולים בפנינו עד שנת 1991. התברר שרוב התכונות הקודיקולוגיות אכן מתפלגות ומתקבצות למסורות אזוריות אופייניות ומהן גם משקפות חתכים כרונולוגיים מובהקים. בכמה אזורים הובחנו התפתחויות ותמורות בטכניקות הייצור ובדרכי העיצוב שראוי לעמוד על טיבן ואף לנסות לחשוף את סיבותיהן הארגומטריות או הכלכליות או האסתטיות, או אותן הנעוצות בשיקולי קריאות הטקסט ושיקפותו ואף בצורכי הלימוד של האליטה המשכילה.

להתהוות מסורות שונות ונבדלות זו מזו של כתבי ספר גרמו פיזורים יוצא הדופן של היהודים והפריסה הנרחבת של הפקת ספריהם: בארצות האסלאם המזרחי והמערבי, שהשתמשו בכתב הערבי, וכן בארצות הנצרות שהשתמשו בכתב הלטיני והיווני ממרכז אסיה במזרח ועד אנגליה בקצווי מערב ומתימן בדרום ועד גרמניה בצפון; וכן עצם הצביון האישי של העתקת הספרים העבריים. כל אלה השפיעו גם על עיבוד חומרי הכתיבה ומראיתם, על טכניקות ייצור הקודקס ומבנהו, על עימוד הטקסט ועל הדרכים לשיפור שקיפותו, על קריאותו ועל נוחות השימוש בו, על העיצוב הגרפי של מפתחי הספר ועל טעמים האסתטי בכל אזור גאוגרפי. כתב־היד העבריים מציגים לפנינו לא רק מגוון עשיר, מורכב ומאתגר של טיפוס כתב, טכניקות ייצור וגילומים חזותיים של הטקסט, אלא גם התפתחויות, תהפוכות ותמורות אבולוציוניות.

הדעות חלוקות על מעמדה של הקודיקולוגיה ביחס לפלאוגרפיה המסורתית ועל המינוח ההולם שני היבטים אלו של הספר המופק והכתוב ביד. אני סבור שיש להשתמש במונח קודיקולוגיה לעיסוק המחקרי הכולל בכתב־היד בצורת קודקס. המונח הישן – פלאוגרפיה (חקר הכתב) – הוא אך אחד ההיבטים, היבט חמקמק שחקירתו עדיין חסרה כלים ובחנים אובייקטיביים מגובשים. כך או כך, הקודיקולוגיה אינה עוסקת בכתב־יד ככלי קיבול למסירת טקסטים ושימורם בלבד, אלא כמוצרים מתוחכמים המשמשים נושאי מחקר בהיסטוריה התרבותית והחברתית של ימי הביניים. בראשית שנות השמונים של המאה העשרים חל בדיסציפלינה הצעירה בתחום כתב־היד הלטיניים מפנה מתודולוגי רב השלכות. עם הפצתה של אסכולת הקודיקולוגיה הכמותית חל מפנה בקודיקולוגיה ובכלי המחקר שלה. האסכולה אימצה מתודות אקספרימנטליות (לפי שימוש של מושג זה במדעי החברה) ואמפיריות, וקראה לאיסוף מקיף של נתונים מדידים על מספר גדול ככל האפשר של כתב־יד, כדי לחשוף את הטיפולוגיה שלהם, לראות בספר הכתוב ביד חבר בקבוצה ולא פרט, ובכתב־היד לראות אוכלוסייה. הגישה של הקודיקולוגיה הקולקטיבית מקיפה את כל השלבים של תולדות הספר הכתוב ביד – החל בייצורו ותהליכי הפקתו, העתקת הטקסט ושיפור קריאותו באמצעים גרפיים, עיצוב מפתחי הספר ועיטוריהם, וכלה בהפצתו, קליטתו, השתמרותו וגלגוליו. במחקריהם ניסו בני אסכולה זו לזהות את הגורמים הטכנולוגיים, הפונקציונליים, הכלכליים, החברתיים והאינטלקטואליים שחוללו את התהליכים האבולוציוניים הניכרים בתולדות ההפקה של הספרים בימי הביניים, וכך הפכו תחום עזר מסורתי לדיסציפלינה היסטורית.

חמש־עשרה שנה קודם לכן העזו שני צעירים בתחילת דרכם המחקרית להציע לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ולמכון לחקר הטקסטים ותולדותיהם של המרכז הלאומי למחקר מדעי בצרפת פרויקט שאפתני, נועז, יקר ורחב־היקף: איתור כל כתב־היד העבריים שיש בהם ציוני תאריך ומקום מפורשים במאות הספריות והאוספים בעולם ועריכת מחקר ותיעוד שיטתי, ממצה ומפורט של

ואופרטיבית הקדימה הקודיקולוגיה העברית את הקודיקולוגיה הלטינית והיוונית בשימוש בשיטת המחקר הכמותית. הקודיקולוגיה העברית שונה מהקודיקולוגיה האירופית בעלת השיטה הכמותית בכך שאינה נמנעת מלעסוק גם בקודיקולוגיה אופרטיבית ויישומית. אדרבה, אף שגם בראש מעייניה עומד המחקר הטיפולוגי והאבולוציוני של אוכלוסיות כתבי-יד, היא מרבה ליישם את ממצאי מחקרה הקולקטיביים בזיהוי זמנם ומוצאם של כתבי-יד יחידים. הדבר נעשה הן במונוגרפיות מפורטות הן בקטלוגים של אוספים שלמים.

אימוץ השיטה הכמותית כרוך גם בבעיות מתודולוגיות שיש להמשיך ולהתמודד אתן, כגון שאלת תקפות הייצוג המקרי של קורפוס כתבי-יד המתוארכים ששרדו ומידת התקפות של הממצאים הסטטיסטיים שאינם בלבדיים לזיהוי זמן ואזור ההפקה. לנתוני הסתברות אין כמעט כל משמעות לזיהוי ספציפי, אלא רק לאפיון קיבוצי, ומעל הכול ומעבר לבעיות המתודולוגיות השאלה המתעצת ומנסרת בכל חקירה מדעית היא מדוע: מדוע השתנה כליל עיבוד הקלף בגרמניה ובצרפת באמצע המאה השלוש-עשרה? מדוע הומרה שיטת השרטוט באיטליה בשנות העשרים של המאה החמש-עשרה? מדוע התפתח כתב רהוט יותר בארצות האסלאם הרבה לפני שהתפתח בארצות הנצרות? כיצד התגבשו מסורות כתב ומלאכת ספר משותפות באזורים נרחבים בנסיבות האינדיבידואליות של הפקת הספר העברי? שאלות מסוג זה הן המעניינות ביותר במחקרנו.

כתב־יד אוקספורד, הספרייה הבודליאנית Kennicott 5
סגוביה, 1487

פורסמו קורפוסים רבי כרכים של כתבי-יד בציוני תאריך ואסופות של טיפוסים כתב, טיפולוגיה ארעית של מלאכת הספר העברי ומחקרים רבים. במהלך העבודה התברר שההחלטה לתעד את כל המשתנים שבהפקה החומרית והטקסטואלית הייתה מוצדקת לא רק מטעמים תאורטיים של חקירת הספר על כל פניו, אלא גם מטעמים מעשיים – הנסיבות ההיסטוריות המיוחדות לעם ישראל. נמצא שחמישית מכלל כתבי-יד המתוארכים כתובים בידי מעתיקים מהגרים שהוסיפו בדרך כלל לכתוב בכתבת ארץ מולדתם, אך התכונות הקודיקולוגיות של כתבי-יד שהפיקו אופייניות לאזור פעילותם. באזורים מסוימים ובתקופות מסוימות היה חלקם של המעתיקים המהגרים גדול יותר, למשל באיטליה בין שלהי המאה הארבע-עשרה לבין סוף המאה החמש-עשרה – מחצית מכתבי-יד הרבים שהופקו שם (ששיעורם 40 אחוזים מכלל כתבי-יד ששרדו בכל האזורים בתקופה זאת) כתובים כתיבות שאינן איטלקיות אלא ספרדיות, אשכנזיות וביזנטיות. מובן שבמציאות כזאת זיהוי של מוצא כתב-יד אינו יכול להיות מבוסס על טיפוס הכתב גרדא, אלא על שילוב של הקלסתר הקודיקולוגי, המשקף את אזור ההפקה, עם טיפוס הכתב – שאם אינו תואם לקלסתר הקודיקולוגי, יעיד רק על מוצאו של המעתיק.

כל הנתונים הקודיקולוגיים, הפאלאוגרפיים, הביבליוגרפיים והטקסטואליים שנחקרו ותועדו הוסבו באמצעות קידוד למאגר נתונים ממוחשב כבר בתקופה קדומה של מהפכת המחשבים. כיוון שהזדרזו לפתח מאגר אלקטרוני, נאלצו להסתגל לתמורות טכנולוגיות רבות ולהסבות של חמרה ותכנה. במרוצת הזמן פותחה ושוכללה תכנה מיוחדת המאפשרת שילוב של רכיבים קודיקולוגיים, ספרתיים, טקסטואליים ותמונתיים של עמודים לדוגמה מכל כתב-יד. מערכת דלייה מורכבת ביותר נבנתה במיוחד לפי צרכינו. מאגר הנתונים האלקטרוני הזה הוא לפי שעה יחיד במינו בעולם, ויש בו משום פריצת דרך מתודולוגית בפלאוגרפיה ובקודיקולוגיה של שאר הכתבים. בעזרת המאגר אפשר לשלוט בריבירבבות הנתונים שנאספו (המשתנים הקודיקולוגיים בלבד מונים יותר משבע מאות לכל כתב-יד), למינם, לקבצם לקבוצות, ובעיקר לערוך חיתוכים מורכבים וסטטיסטיקות גאו-כרונולוגיות ולהמחישן בגרפים. על סמך המאגר ותכנת הדלייה אפשר עתה להעמיד טיפולוגיה היסטורית סדורה המיוסדת על בסיס כמותי ומדיד. יתר על כן, המאגר ותכנת הדלייה שפותחה מעמידים כלי מדויק ביותר לזיהוי אזור הפקתו וזמנו של כתב-יד חסר תאריך ומקום על ידי איתור כל כתבי-יד המתוארכים שיש להם צירוף זהה של תכונות ולהשוואת כתיבותיהם.

פריקט זה של הקודיקולוגיה והפלאוגרפיה העברית השתית את מחקרו המקיף כבר מייסודו על המתודה הכמותית, זמן רב למדי לפני הקודיקולוגיה הלטינית והיוונית, והוא אף היחיד שמימש אותה בתיעוד גלובלי של רוב רובם של כתבי-יד המתוארכים. לא העמדנו מראש פיגומים תאורטיים. גישתנו הייתה שמחקר היסטורי מתוך גישה אבולוציונית יכול להיערך רק בתום עבודת השדה הממצה, איסוף הנתונים, מיונם ועיבודם. לפיכך, מבחינה מעשית

דמותו של הנביא מוחמד כשהיד

הרצאה לכבוד יובל התשעים של פרופ' מאיר קיסטר ביום העיון
לכבודו באקדמיה, 20 בינואר 2004

לכישלון, שכן האל לעולם לא היה מאפשר פגיעה בנביאו. כאשר אחד הנוכחים הציע להוציאה להורג, אסר על כך הנביא. גרסה זו משמשת את המלומדים כדי ללמד על רוחב לבו ועל סלחנותו של הנביא, שמחל למי שניסתה לפגוע בו. לא נאמר מתי היה האירוע ובאיזה מקום, ואף לא מה היו זהותה ומניעיה של האישה. מדברי הנביא לאישה אנו למדים שניסיון ההתנקשות נכשל. דבריו אלו מתקשרים לפסוק מן הקוראן (67:5), שלפיו יגן האל על הנביא מפני האנשים. כמה פרשנים קובעים שבעקבות ירידת פסוק זה ויתר מוחמד על שומרי ראשו והרגיע את תומכיו החוששים לשלומם. יש המצהירים מפורשות שניסיון ההרעלה נכשל בשל ההגנה שהעניק האל לנביא מפני אויביו.

בגרסאות אחרות, המצוטטות בין השאר באחד מ'ששת הספרים' הקנוניים, האישה היא יהודייה מתושבי ח'בר. במקורות אחרים היא נזכרת בשמה: זִינַב בַּת אֶלְחָאֲרַת', אחותו או בת אחיו של היהודי מֶרְחָב. על מֶרְחָב מסופר שהיה בעליו של מבצר בוואדי אלִנְטַאט שבנווה המדבר ח'בר. הוא נפצע פצעי מוות בדורֶקֶר במהלך כיבושו של נווה המדבר מידי היהודים (שנת 628). אביה של זינב, אלחארת', מתואר כאחד הנועזים בלוחמים היהודיים. כאשר נודע ליהודי ח'בר על ההתקפה הממששת ובאה, דחק בהם אלחארת' לנטוש את מבצריהם ולהילחם במוסלמים בשטח הפתוח. איש לא עשה לעצתו, והיהודים נחלו מפלה. אלחארת' הרג שני לוחמים מוסלמים לפני שנפל בקרב. גם בעלה של זינב, סֵלַאם בן מֶשְׁכֶּם, נהרג בקרב ח'בר. סלאם השתייך לשבט קְרִיטָה, לדעת אחרים – לשבט נַצִיר. לאחר הקרב נישאה גרושתו צִפְיָה לנביא. זינב איבדה אפוא שלושה מהקרובים לה ביותר – אביה, דודה (או אחיה) ובעלה – והיו לה סיבות טובות לנקום בנביא.

על פי המסופר ב'סירה' של אבן אסחאק כפי שמסרה אבן השאם, הרעילה זינב בשר כבש, ודאגה להחדיר כמות גדולה במיוחד של רעל לזרוע, לאחר שביירה שזה האיבר האהוב ביותר על הנביא. מוחמד נטל את הזרוע ולעס מעט מהבשר. אחד מחבריו, בֶּשֶׂר בן אֶלְבְּרָא', נטל אף הוא חתיכה מהבשר, אולם שלא כנביא, הוא לא רק לעס אלא גם בלע אותה. מוחמד פלט את החתיכה שהייתה בפיו, והצהיר: "הזרוע הזאת הודיעה לי שהיא מורעלת." לאחר מכן קרא לאישה, והיא הודתה במעשה. כאשר שאל אותה למניעיה השיבה: "אתה יודע היטב כיצד פגעת בבני עמי. אמרתי לעצמי: אם הוא מלך, אפטר ממנו, ואם הוא נביא, ייוודע לו על מעשיי." מוחמד מחל לה. בֶּשֶׂר מת מהרעל.

כאן סיפור ההרעלה שזור באלמנט הנס. בגרסה שהביא אבן אסחאק הזרוע היא שמדברת ומזהירה את הנביא. במקורות אחרים הדובר

כמה מקורות מוסרים שהנביא מוחמד מת כשהיד. לכאורה יש למסר הזה משמעות אדירה, שכן מה יכול לפאר את שמו של הנביא יותר מהעלאתו לדרגת שהיד? אך מסתבר שנושא שהאדה של מוחמד לא זכה להבלטה שהיה אפשר לצפות לה. להלן אסקור היבטים אחדים של הסוגיה ואנסה להשיב על השאלה מדוע לא הפך מות הקדושים של הנביא לחלק בלתי נפרד מהביוגרפיה שלו. עצם האמירה שמוחמד נמנה עם המרטירים מעוררת את השאלה על פי איזו הגדרה אפשר לשייך אותו לקבוצה זו. הסוג הקדום ביותר של מרטירים באסלאם ידוע כְּשֶׁהָדָא' אל-מַעְרַכָּה (מרטירים שנפלו במערכה), דהיינו מי שנהרג במהלך קרב נגד אויבי האסלאם. אין איש גורס שמוחמד מצא את מותו בדרך זו. אמנם מסופר עליו שיחל למות בשדה הקרב, אולם פרשנים מסבירים שבהביעו משאלה זו לא ביקש לזכות בשהאדה אלא להאדיר את הג'האד ולעודד את המוסלמים לצאת לקרב. הנביא מצוטט גם כמי שהראה חמישה הבדלים בין נביאים למרטירים שנפלו בשדה הקרב, ואת עצמו שייך בבירור לראשונים ולא לאחרונים.

הנופל בשדה הקרב הוא רק סוג אחד של מרטיר המוכר באסלאם. סוג אחר הוא מי שנרצח בזמן ששירת את האל, שלא בשדה הקרב. דוגמאות בולטות הן הכליף השני עמר, שהעבד הפרסי אבו זַא'לָ'ה דקר אותו למוות, והכליף הרביעי עלי, שמצא את מותו מידי המתנקש הח'ארג'י אבן מֶלְגֶם. התיאורים המקובלים על פטירתו של מוחמד אינם מאפשרים לכלול גם אותו בקטגוריה זו. על פי התיאורים האלה, הוא מת לאחר כמה שבועות שבהם סבל מחום ומכאבי ראש עזים, ויש אומרים גם מדלקת קרום החזה. בתיאורים אלו אין כל רמז למוות בלתי טבעי. מסופר שמוחמד עצמו לא צפה את מותו הקרב, שכן חודש בלבד לפני שנפטר החל בהכנות למסע לעבר הירדן, שתכנן להנהיג בעצמו.

השאיפה להכתיר את הנביא בהילת המרטיר חייבה אפוא לשלב עוד יסוד בביוגרפיה שלו, בבחינת עלילת משנה השזורה בעלילה המרכזית. עלילת המשנה, המופיעה בכמה גרסאות, מורכבת מכמה יחידות נפרדות, אשר ככל הנראה חוברו יחדיו בשלב מאוחר יותר. אפשר להבחין בה בארבעה רכיבים עיקריים: ההרעלה, הנס, מסורת האֶבְרָה, שהאדה.

סיפור ההרעלה מופיע בגרסאות מספר. הגרסה הקצרה ביותר נשתמרה בכמה מששת קְבָצֵי הַחֲדִית' הקנוניים של האסלאם הסוני. היא מיוחסת לַאֲנַס בן מַאֲלֶךְ, אחד מחברי הנביא אשר בשמו נקשרו מסורות רבות על מוחמד. נאמר בה שאישה יהודייה הגישה לנביא צלי כבש מורעל, והוא אכל ממנו. האישה נתפסה, והודתה שהתכוונה להרגו. מוחמד הודיע לה שתכניתה נועדה מראש

הוא איבר כלשהו (עצ'ו) או הכבש עצמו. גרסאות שונות נכללות בכמה מהרשימות הקדומות ביותר של נסי הנביא, לעתים כותרתן 'דיבורם של המתים' ולעתים כותרתן 'החיות המתים'. בין השאר נזכר הנס הזה בכתאב אלדין ואלדולה שחיבר במאה התשיעית אבן רבן אלטפרי, נוצרי (או יהודי) שהתאסלם. תאולוגים מוסלמים הרבו להזכירו כהוכחה לאמתות נבואתו של מוחמד. עמם נמנים המתפלל האשערי אלבאקלאני (מת בשנת 1013) ובן דורו המעתזלי עבד אלג'באר. לפי אבן אלחסן אלשערי (מת בשנת 935 או 936), האיבר המדבר הוא הרביעי בשבעה נסים לאחר הקוראן המאשרים את נבואתו של הנביא. בחיבורו 'מקאלאת אלסלאמיין' אלשערי דן בסוגיות התאולוגיות העולות מסיפור זה. הוא מביא שלוש דעות על האיבר המדבר בכותרת 'משמעות ייחוס דיבור לזה שאינו מדבר'. עמדתו של אלשערי היא שיכולת הדיבור ניתנה רק ליצור חי, לכן ההסבר היחיד לכך שמילים בוקעות באורח פלא מגופים מתים לכאורה הוא שהאל ברא או ברא מחדש חיים בתוכם. על פי גישה זו, הנס שאירע למוחמד הוא כפול: האל השיב את הכבש לחיים; לאחר מכן דובב אותו. רעיון זה מובע הבעה ציורית במסורת שמביא אבן געים אלכפפהאני (מת בשנת 1038) בחיבורו דלאאל אלנבואה: כאן מסופר שהכבש נעמד על ארבע רגליו והזהיר את הנביא מפני הרעל שבקרבו.

כמה מחברים מתבססים על נס זה כהוכחה לעליונותו של מוחמד על שאר הנביאים. אחד מהם הוא עבד אלמלך אלחרגושי (מת בשנת 1015) בספרו שרף אלנבי. אלחרגושי מזכיר את הנס שאירע למשה כאשר הפך מטהו לנחש. לדבריו, הנס שאירע למוחמד גדול יותר, שכן לא זו בלבד שדומם הפך לחי, אלא שהכבש שהוחזר לחיים דיבר. מחבר שני הוא המלומד הנוודע אלע'זאלי (מת בשנת 1111). הוא מצטט את הדברים האלה מתוך דברי ההספד של עמר על מוחמד: "ישו אמנם היה מסוגל להחיות מתים, ברם מה מופלא יותר מהכבש המורעל, אשר למרות היותו צלוי דיבר והזהיר את הנביא?" ההיסטוריון אבן פת'יר (מת בשנת 1373) דן בגרסה שלפיה דיבר איבר מסוים של הכבש. על בסיס גרסה זו הוא קובע שהנס של מוחמד גדול מהנס של ישו: ראשית, מוחמד השיב לחיים איבר אחד ושאר האיברים נותרו מתים; שנית, לאיבר שהוחזר לחיים הוענקו תפיסה והבנה – תכונות שלא היו לו לפני כן ואפשרו לו לדבר.

אלה שביקשו לשלול את יכולתו של הנביא לחולל נסים דחו את הסיפור כהמצאה. כזה הוא למשל אבן אלכאונדי, בן המאה התשיעית ואחד הכופרנים הידועים באסלאם. כפי שהראתה פרופ' שרה סטרומזה, אבן אלראונדי ב'כתאב אלזמרד' כולל את האיבר המדבר בין הנסים המיוחסים לנביא, אשר לטענתו אינם אלא אחיזת עיניים. אף מחברים לא־מוסלמים הכירו את הסיפור. הוא נזכר עם שני נסים אחרים בחיבור אלג'נאר ואלמראקב, פרי עטו של המלומד הקראי יעקוב אלקרקסאני, בפרק שעניינו פולמוס נגד האסלאם. המחבר הנוצרי עבד אלמסיח אלכנדי מייחד אף הוא תשומת לב ניכרת לסיפור זה כדי לקעקע את אמינותו.

השאלות העולות מהסיפור לא נעלמו מעיניהם של מחברים מוסלמים. אחת מהן נוגעת לדברי האזהרה של הכבש. אם נאמרו הדברים לפני שטעם מוחמד מהבשר, מדוע לא שעה לאזהרה? ואם נאמרו לאחר מעשה, מה התועלת שבהם? דרך אחת להימנע מקושי

זה באה לידי ביטוי בגרסה שלפיה שמע הנביא את האזהרה בזמן, ולכן לא נגע בבשר. בידיעה אחרת התמונה נותרת מעורפלת: מצוין בה שהבשר הוגש למוחמד כדי שיאכל ממנו (ליא'פל מנה), אך לא נאמר אם אכן עשה זאת. יש גם גרסה שלפיה הנביא טעם מהבשר, אך לא ניזוק ממנו. אלחרגושי התבסס על הגרסה הזאת, והקדים ותיאר את הרעל כ"אש פנימית" (נאר אל־באטן), כנראה משום שהרעל פועל את פעולתו בגוף באין רואה וגורם לתחושה של בעירה. לאחר מכן השווה אלחרגושי בין הנס שאירע לאברהם כאשר הושלך אל האש ובין הנס שאירע למוחמד: כשם שהאש לא הזיקה לאברהם, כך ניצל מוחמד מהנזק שבאותה אש פנימית.

נראה אפוא שלנס הכבש המדבר על גלגוליו היה קיום עצמאי. שילובו עם סיפור ההרעלה לא תמיד חלק, ורבות מהגרסאות אינן עולות בקנה אחד עם רעיון השהאדה. אנו שבים לדרך המלך רק בהגיענו לשלישי בארבעת רכיבי סיפור המרטיריון. בכמה מקורות מצוטט משפט שאמר הנביא בשכבו על ערש דוויי לאשתו עאא'שה או לאמו של פשר: "עדיין אני סובל מכאובים בשל האוכל שאכלתי בח'בר; כעת אני חש שעורק לבי (אפְהַר) עומד להינתק בעטיו של הרעל". מסורת זו, שאפשר לכנותה 'מסורת האפְהַר', יוצרת קשר סיבתי בין אירועי ח'בר לבין מותו של הנביא כעבור ארבע שנים. עולה ממנה שהרעל שחדר לגופו הביא למותו, או למצער היה בין הגורמים שהחישו את קצו. מסורת זו היא שלב הכרחי בדרך להכללתו של מוחמד במניין המרטירים. כדי להעניק תוקף למעמדו זה יש לצעוד צעד נוסף ולקבוע כי שהיד הוא מי שמת מפעולה כלשהי של האויב, גם אם חלף זמן רב בין הפעולה לבין תוצאותיה הקטלניות. בהגדרה כזאת יש משום ויתור על תנאי המידיות, שעל פיו חייב לחלוף זמן קצר בלבד בין הפגיעה למוות.

אחד הטקסטים המוקדמים ביותר שבהם נזכרת השהאדה של הנביא הוא ה'סירה' של אבן אסחאק. מיד לאחר הבאת מסורת האפְהַר אבן אסחאק מצטט את איש מדינה, האנצארי מְרואן בן עַתְמָאן בן אבי סַעִיד: "המוסלמים סברו ששליח האל מת כשהיד נוסף על כך שהוא כיבד אותו בנבואה". מרואן חי בסוף המאה השביעית וראשית המאה השמינית. הוא אינו נזכר תכופות כבר־סמכא בכל הנוגע לחיי הנביא, אך מסופר שהיה בקי בפרטים אודותיו, למשל ידע מהם כלי הנשק שהחרים מוחמד מבני שבט קְרִיט'ה.

מקור נוסף הוא כתאב אלמַע'אזי מאת מוסא בן עַקְבָה, אף הוא איש מדינה (מת בשנת 758). מבחר מחיבור זה פרסם אדווארד זְכָאו בשנת 1904. הטקסט שפרסם אינו כולל את הידיעה על השהאדה, אך ידיעה זו מופיעה בקטע אחר מתוך חיבורו של אבן עקבה שציטטו מחברים מאוחרים. ניסוח דומה לניסוחו של אבן עקבה מופיע בסימום של סיפור הכבש המורעל אצל אלוֹאקְדִי ואצל תלמידו מוחמד אבן סַעִד, שני מחברים שהביאו בחיבוריהם חומר רב ערך על חיי הנביא.

המרטיריון של מוחמד לא היה מוכר בקרב חוגים מדיניים בלבד. לעבד אללה בן מַסְעוּד מיוחסת האמירה: "אני מעדיף להישבע תשע פעמים שהנביא נהרג מלהישיבע פעם אחת בלבד. זאת משום שהאל קבע אותו לנביא והפך אותו לשהיד". אבן מסעוד, מהידועים שבחברי הנביא, התיישב בכופה בשנותיו האחרונות. הוא מת בשנת 652 או 653. דבריו מובאים עם שלשלת קבלה כופית, וייתכן שהם משקפים מסורת מקומית שהתגבשה בנפרד מהמסורת של מדינה.

פעם בחרו מלומדים שיעים להסתיר או למתן מסורות בגנות הצחאבה, על פי עקרון התקיה.

ייתכן ששיקולי תקיה עומדים מאחורי מסורות שיעיות שבהן מותו של הנביא כשהיד נזכר בלי כל פרטים נוספים. דוגמה לכך תמצא בחיבור השיעי הקדום כתאב סלים בן קיס. בחיבור זה מסופר על פגישה במדינה בשנה הראשונה לשלטון מעאויה, 661-662, זמן קצר לאחר הירצחו של עלי. בפגישה השתתפו מעאויה, מצד אחד, ונציגים של משפחת הנביא, מצד שני. עבד אללה בן ג'עפר, בן אחיו של עלי, שטח לפני הכליף את הטענות השיעיות, והדגיש במיוחד את העוול שנגרם למשפחת הנביא. בין השאר תיאר את אירועי ע'דיר ח'ם, מקום בין מכה למדינה שבו עצר הנביא חודשים ספורים לפני מותו, כאשר שב בפעם האחרונה מקיום מצוות החג'. באותו מעמד השמיע הנביא את המשפט שפירשו השיעים כהכרזה על מינויו של עלי ליורשו: "מי שאני אדוניו עלי הוא אדוניו" (מן פִּנְתַּ מְּוֹלָאָה פְּעֵלִי מְּוֹלָאָה). לדברי בן אחיו של עלי, הנביא הוסיף על כך את הדברים האלה: "כאשר אמות כשהיד יהיה עלי קרוב למאמינים יותר משהיו המאמינים קרובים לעצמם; כאשר ימות עלי כשהיד יהיה נכדי חסן קרוב למאמינים יותר משהיו המאמינים קרובים לעצמם"; והנביא הוסיף ומנה בצורה זו עוד אמאמים של השיעה. כאשר שמע עלי את הדברים האלה פרץ בבכי ושאל את מוחמד אם אכן הוא, הנביא, ייהרג. מוחמד ענה: "כן, אני אמות כשהיד ברעל; אתה תיפול בחבר וזקנך ייצבע בדם ראשך; נכדי חסן ימות ברעל ונכדי חוסיין ייפול בחרב." אפשר לראות שבסיפור זה לא נאמר דבר על הרקע למותו של הנביא. ראוי לציין שכאשר הסיפור מצוטט בחיבורים שיעים מאוחרים יותר, המשפט על השהאדה של הנביא מושמט. נראה שעצם הזכרת הנושא הייתה בעייתית.

היו מחברים שיעים שניסו לשלב בין שתי המסורות על פטירתו של הנביא. אחד מחשובי המלומדים בתקופה הצפונית, נְעִמַת אללה אלג'זאא'רי (מת בשנת 1701), כותב בהתייחסו לעאא'שה ולחפצה: "הן השקו אותו רעל, וזו הייתה סיבת מותו של הנביא, נוסף על הכבש המורעל שנתנה לו היהודייה בח'יבר". מלומד שיעי אחר, מוחמד מהדי אלחאא'רי, קובע: "הנביא הורעל ומת מהרעל. קיימת מחלוקת בשאלה מתי הורעל ואיך. יש אומרים שהדבר קרה בח'יבר... יש אומרים ששתי נשים הרעילו אותו."

לסיכום, אפשר לומר שהיו סיבות טובות להפיץ את רעיון השהאדה של מוחמד, וסיבות טובות לא פחות להצניעו. השהיד מכל סוג שהוא נהנה ממעמד יוצא דופן, ושכרו בעולם הבא מובטח. לכן טבעי שכבר בשלב מוקדם ביקשו מלומדים מוסלמים להעניק מעמד זה לנביא. מאידך עוררה סוגיית מות הקדושים של מוחמד קשיים לא מבוטלים, החל בסתירה בין המרטיריון לבין האמונה שהאל הגן עליו ממוות בידי אויביו, וכלה בקושי להסכים לרעיון שהנביא מצא את מותו מידי אישה יהודייה (אין זה מקרה שבכמה גרסאות נזכרים במקום האישה גבר יהודי או קבוצת יהודים). בעיני השיעים נועדה הקביעה שמוחמד מת כשהיד להשיג שתי מטרות עיקריות: ליצור המשכיות בינו לבין האמאמים, ולהוקיע את אויבי עלי. לשם השגת המטרה הראשונה די בסיפור ח'יבר. את המטרה השנייה אפשר להשיג רק באמצעות הסיפור על אבו בכר, עמר ובנותיהם. בשל המסר האנטי־סוני החריף של סיפור זה הוגבלה תפוצתו לחוגים מצומצמים. לכן גם בעולם השיעי נותרה דמותו של הנביא כשהיד שולית למדי.

שלא כספרות הסונית, המוטיב של מרטיר שמת ברעל רווח אצל השיעה, בייחוד בביוגרפיות של האמאמים: על פי האמונה השיעית השנים־עשרית, כולם מתו כשהידים, מקצתם מהרעלה. כך למשל את האמאם השני חֶסֶן בן עלי הרעילה אשתו שפעלה בעצה אחת עם מְעֻאִיָּה, ואילו האמאם השביעי מוסא אלכאט'ם מת מאכילת תמרים שבהם הוחדר רעל בפקודת הכליף העבאסי הארון אלרשיד. מותו של מוחמד כשהיד משתלב היטב במרטירולוגיה השיעית, שכן הוא מסמל המשכיות ושותפות גורל בין הנביא לבין יורשיו האמאמים. אין תמה אפוא שמחברים שיעים נזקקו לסיפור הכבש המורעל. הוא מצוטט בקובץ המסורות הקדום בְּצֻאֵר אלדִּרְגָּאֵת מאת אלצֶפָּאר אלקמי, ובסופו נאמר: "אין נביא ואין יורש (דהיינו אמאם) שאינו שהיד". ממשפט זה נמצאנו למדים לא רק שמוחמד מת כשהיד, אלא גם שהשהאדה עוברת כחוט השני לאורך ההיסטוריה האנושית. אבן בַּאבְּוִיָּה אלקמי, מחשובי המחברים השיעים במאה העשירית, בספרו אֶלְאֶתְקֵאֲדָת מעלה את אופן מותו של מוחמד לדרגת עיקר אמונה: "אמונתנו באשר לנביא היא שהוא הורעל בשעת מערכת ח'יבר. הרעל המשיך לפעול את פעולתו עד שפגע בעורק לבו והוא מת כתוצאה מכך". המחבר והפרשן השיעי אלפֶּצֶל בן אלחֶסֶן אלטַבְּרֶסִי (מת בשנת 1154) קובע שהנביא מת כשהיד מרעל שאישה יהודייה בח'יבר החדירה לכבש.

בד בבד עם מסורות אלו מופיעות בספרות השיעית ידיעות שעל פיהן הנביא נרצח לא על ידי אישה יהודייה אלא על ידי שתיים מנשותיו, עאא'שה וחֶפְצָה, שקשרו קשר עם אביהן, אבו בכר ועמר. מטרתם של הארבעה הייתה להשליט את אבו בכר ואחריו את עמר על העדה המוסלמית, וכך למנוע מעלי לממש את זכותו לשלטון על פי גרסה שונה במקצת, הנביא חלם שאבו בכר ועמר ישלטו אחריו. כאשר סיפר זאת לשניים, הם ציוו על בנותיהם להרעיל אותו כדי להחיש את מותו.

פרשני קוראן שיעים מוקדמים, כגון עלי בן אַבְּרָהִים אלקמי ואלַעִיָּאִשִּׁי, יצרו זיקה של ידיעות אלו לכמה פסוקי קוראן. אחד מהם הוא פסוק מסורה 66, הדן בנשות הנביא. בפסוק אחר (144:3) המאמינים נשאלים: "אם הוא (מוחמד) ימות או ייהרג (אֶפְאֵל מָאֵת אִו קָתֵל), התפנו לאחור?" על כך אומר האמאם השיעי, גֶ'עֶפֶר אלצֶאֲדֶק: "הוא הורעל לפני מותו; שתי הנשים הן שהרעילו אותו; הן ואביהן הם הגרועים שביצורי האל". ועוד מוסיף ומסביר האמאם שהמילה "ייהרג" המופיעה בפסוק היא המתארת את אשר יקרה לנביא, והיא מבטלת (נִסְחָה) את המילה הקודמת לה, "ימות". לפיכך יש בקוראן עצמו רמז למות הקדושים של הנביא. בספרות השיעית הקלסית לא נאמר מתי וכיצד הורעל הנביא בידי נשותיו. מחבר שיעי בן־זמננו מקשר זאת עם ידיעה המופיעה בחיבורי ה'סירה', המספרת כי בזמן מחלתו האחרונה של מוחמד הוחדרה לזויות פיו תרופה בצורת נוזל (לִדּוּד) בלי שנתן את הסכמתו לכך. לפי גרסתו של אותו מחבר שיעי, עאא'שה וחפצה ניצלו את ההזדמנות והחדירו רעל לתרופה.

מסורת זו על הרעלתו של הנביא ממחישה המחשה דרמטית את עמדתה העוינת של השיעה כלפי חברי הנביא (הצֶחֶאֶבָה) ובראשם הכליפים הראשונים. עמדה זו העלתה את חמתם של הסונים, שכן בעיניהם חברי הנביא מייצגים את דור הזהב של האסלאם. לכן לא

רש"י - אבי הבנות או חומל הנשים?

שלא תימצא "אמתלא כלשהי" שהאישה תוכל להציע כהנמקה לסירובה להתייבם. יהא הגיס האיש החכם, היפה והעשיר שבעולם, עדיין אפשר למצוא בו צד שלילי, כגון שעצם כל המעלות הללו עשאוהו יהיר, וכדומה.

ולא זו בלבד: אפשר להעלות טענות אחרות כבדות משקל נגד שיטת רש"י. מדוע הציעה הגמרא את ההלכה בלשון "נפלה לפני מוכה

שחין שאין חוסמין אותה"? הרי שחין היא מחלת עור קשה ממיני הצרעת. כך היא הוראתה במקרא ובלשון חז"ל. כך למשל בספר שמות (ט 10) היא מתוארת כאחת מעשר המכות שהוכו בהן המצרים. בספר ויקרא (יג 18-20) היא מנויה עם מומי הצרעת שהחולה בה מורחק מן המחנה. בספרות חז"ל אף מוגדר מוכה השחין כאדם טמא (משנת נגעים, פרקים ג, ט), וכאלה נוספים. כאילוסטרציה "לכל אמתלא" יכלה הגמרא לבחור בדוגמה אחרת. מכאן משמע שבחירת הדוגמה של יבם מוכה שחין איננה מקרית ומכוונת כלפי מום קשה דווקא, ובמקרה זה – ואולי כיוצא בו במומים קשים אחרים – מותר לאישה לסרב. וכך גם הסיק הרמב"ם מסוגיה זו (משנה תורה, הלכות יבום וחליצה פ"ב, הי"ד).

מפשט דברי הגמרא הנזכרים משמע שאכן רק במומים קשים מאפשרים לאישה לפתור את עצמה מחובת הייבום מתוך שמירה על זכויותיה הכלכליות. ואם לא די בכל אלה, הרי הנמקתו של רש"י לפסקו המפליא – שהובאה בדבריו הנזכרים – מכבידה עוד יותר על הבנת דבריו. הוא לא הסתפק בהכרעת הדין הנזכר, אלא הביא לכך סיוע מסיפור המובא במסכת כתובות (עז, ע"א) על אדם מהעיר צידון שעסק בעיבוד עורות ("בורסי"). כאשר מת אחיו,

האישה כ"זרע אלוהים" וכ"זרע הקודש". מפורש רש"י למלאכי ב, כתב"ד הספרייה הלאומית וינה.

אחד מפסקיו של רש"י בשאלת הייבום עורר את פליאתם של חכמי ישראל בימיהם בניינים ולאחריהם, ועודנו בגדר חידה. רש"י פסק שבפועל הייבום הוא מעשה וולונטרי מצד האישה. אם היא מסרבת להתייבם, דהיינו להינשא לאחי בעלה שמת בלי שהיו להם ילדים, אין לנקוט נגדה כל סנקציות כלכליות. מדובר בשאלה אקטואלית, כי במאה ה-11 עדיין קיימו את הייבום בכל תפוצות ישראל. רש"י העניק לאישה זכות יתר גדולה: כשנוח לה תתייבם ותצא מהסטטוס של אלמנה, וברצותה תסרב לעשות כן. בגמרא (יבמות ד, ע"א) נאמר: "אמר רב ששת אמר ר' אלעזר משום ר' אלעזר בן עזריה: מנין ליבמה שנפלה לפני מוכה שחין, שאין חוסמין אותה." ופירש שם רש"י ש"אין סותמין טענותיה לכופה להתייבם לו, אלא כופין אותו וחולץ". ובאותה מסכת (לט, ע"ב) חזר רש"י על דבריו ופסק שאם הבעל מסרב לחלוץ לה, כופין אותו לעשות כן, ואף הביא סיוע לדעתו:

ואי לא, כפינן ליה וחליץ, דאמר רב ששת מנין ליבמה שנפלה לפני מוכה שחין שאין חוסמין אותה. ולא תימא מוכה שחין דוקא, אלא כל אמתלא שתתן לדבריה. דאמר בהמדר (כתובות עז, ע"א): מעשה בצידון (=איש מהעיר צידון) בבורסי שמת, ולו אח בורסי, ואמרו חכמים: יכולה שתאמר לאחיק הייתי יכולה לקבל ולך איני יכולה לקבל. ומכל הלין טעמי כפינן ליה דחליץ ושקלא כתובה.

שתי קביעות חשובות יש בדבריו: (א) "כל אמתלא" שתעלה האישה נגד הייבום די בה כדי לבטל את חובתה להתייבם, וכופים את הבעל לבצע את טקס החליצה; (ב) אם האישה מסרבת להתייבם באמתלה כלשהי, לא זו בלבד שמחייבים את גיסה (היבם) לחלוץ לה, אלא שהיא תקבל את כל הכספים שהייתה זכאית לקבל מנכסי בעלה שנפטר. זכויותיה הכלכליות כאלמנה נשמרות במלואן.

מדברי רש"י שכל אמתלה שתעלה האישה נגד הייבום מתקבלת משתמע שמעשה הייבום, החשוב כל כך בספרות המקראית, הופך למעשה וולונטרי. לפי ההלכה במקרא, אי אפשר לכפות על הבעל לייבם, מפני שהוא יכול לחלוץ ליבמתו. לדברי רש"י, גם האישה יכולה להשתחרר בנקל מחובת הייבום, שהרי תמיד תוכל להעלות אמתלה כלשהי נגד היבם: הופעתו החיצונית, תכונות אופי כלשהן שאינן לרצונה, מצבו הכלכלי – לא ננעלו שערי תירוצים.

פסיקה זו של רש"י מפליאה, ולא בכדי קמו עליה עוררים רבים ובהם גם נינו של רש"י, ר' יצחק בן שמואל (הר"י), גדול בעלי התוספות בצרפת בשלהי המאה ה-12. במשנה ובתלמוד מפורש דינה של אישה הזקוקה לייבום ומסרבת לעשות כן. ההלכה קבעה שהגיס יחלוץ לה, ואולם היא מאבדת את כל זכויותיה הכלכליות ויוצאת ריקם. לפי שיטת רש"י, הלכות אלו לגבי יבמה מורדת אינן רלוונטיות כלל, והן תאורטיות בלבד, שהרי אין אפשרות שבעולם

מעמדה האיתן של האישה היהודייה באירופה בימי הביניים: הבעל והבנים ניצבים לפני האם, והיא יושבת כאדון המשפחה על כיסא מפואר. הם מדברים בשבחה ומהללים אותה. עיטור למשלי לא ("אשת חיל מי ימצא") בסמוך לכתוב "קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה" (פסוק 28). שימו לב ללבוש האישה והגברים. איטליה, שנת 1470 בקירוב.

הפרטיים. לדעתו, השיפור במעמדה של האישה באשכנז באותה העת הוא שהביא לכך (תרביץ, נא [תשמ"ב], עמ' 72). ייתכן שיש ממש בנימוק זה, אך יש לו קושי ניכר. אם כן הוא, מדוע לא הצטרפו עוד חכמים בגרמניה ובצרפת לעמדתו של רש"י, אלא חלקו עליו בתקיפות רבה? הדברים אמורים גם בחכמים שתמכו בהגנה על זכויות הנשים במקרים אחרים. ומה עוד שבשאלת זכותן של הנשים לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן – שבה תמכו רוב חכמי אשכנז הגדולים – חלק רש"י עליהם וטען שאסור לנשים לברך, כמשתמע מהתלמוד הבבלי.

לדעתי, לעמדת רש"י בסוגיה זו יש מניע אחר. את הדיון צריך היה לפתוח בשאלה עקרונית שלא ניתנה לה תשומת לב: מדוע סטה רש"י מדרכו להסתפק בפירוש הסוגיה התלמודית ונזקק גם לפסק? הוא עשה כן רק במקרים ספורים, ובכולם מדובר במקרים אקטואליים בזמנו שעוררו פולמוס בין חכמים, ולכן ראה צורך לנקוט עמדה באותו נושא. מכאן שגם הנושא שלנו (סירוב האישה להתייבם) היה אקטואלי ובעייתי.

בחינת המקורות של חכמי אשכנז מאותם הימים מלמדת על ניצול

שעסק גם הוא באותה מלאכה, פסקו חכמים שאין האישה חייבת להתייבם לו, ויכולה היא לטעון "לאחיך הייתי יכולה לקבל (=לסבול) ולך איני יכולה". מכאן הסיק רש"י שאכן מוכה שחין אינו מחייב, אלא כל אמתלה שהאישה תעלה תתקבל. נימוק זה תמוה ביותר. מעבד עורות – בורסי – נתפס במשנה ובתלמוד כבעל מום קשה ביותר בשל הריח הדבק בו. וכיצד אפוא מצא בו רש"י סיוע לדעתו שכל אמתלה של האישה נגד הייבום תתקבל?

ולא זו בלבד. הרי מום זה מוגדר במפורש במשנת כתובות (פרק ז, משנה י) כמום חמור המצדיק ככלל תביעת אישה להתגרש מבעלה, אם נעשה בורסי. תמיהה גדולה זו הועלתה כבר בתוספות (כתובות לט, ע"ב, ד"ה: "אמר רב אין כופין"), ואף הוסיפו שם קושי: מדוע מחפשת הגמרא (יבמות קו, ע"א) במקרים מיוחדים דרכים להטעות יבם המסרב לחלוץ, כגון על ידי מתן הבטחות שאין לבסוף צורך לקיימן? אם כל אמתלה של האישה תופסת, מדוע יש צורך להטעות אותו? תעלה האישה אמתלה כלשהי, ובעטיה יכפו בית דין על היבם לגרשה, ואין צורך בהבטחות מדומות. ובלשון התוספות:

וממוכה שחין ובורסי שהביא בקונטרס נראה דאין ראייה, שהן מאותם שכופין להוציא מן הבעל, אבל בשאר אמתלא אין נראה לומר דכופין, דאם לא כן, למה היו טורחין לקמן בפרק מצות חליצה (יבמות קו, ע"א), להטעותו, יכפוהו לחלוץ.

הקשיים לשיטת רש"י כה מרובים, שאין להתפלג על שהסתייגו ממנה לא רק בעלי התוספות אלא גם חכמים אחרים, והיא לא השאירה שום רושם בספרות הפסק. ואולם החידה במקומה עומדת. קשה להעלות על הדעת שתלמיד חכם בשיעור קומתו של רש"י לא היה ער לכל הקשיים שהעלינו לעיל כלפי הצעתו, ולהיותה רחוקה כל כך מפשט דברי הגמרא. בין הניסיונות להסבירה יש עניין מיוחד בהצעתו של ר' לוי בן חביב (רלב"ח), ממגורשי ספרד וגדול חכמי ירושלים בראשית המאה ה-16. לדעת הרלב"ח, רש"י היה ער לחריגה שלו מפשט דברי הגמרא, ואולם נימוק אישי הוא שדחפו להציע את פסקו, שיש בו התחשבות יתרה בזכויות הנשים. כידוע, לא היו לרש"י בנים כי אם שלוש בנות (ואולי רביעית שמתה בקטנותה), ובשל כך לא הייתה גישתו אובייקטיבית. בהיותו אבי הבנות השתדל תמיד להגן על הנשים:

לא מצאתי לו (=לרש"י) חבר. כנראה שהרב ז"ל כאב הבנות הפך בזכותן בכל, ואולי מזה הצד הוסיף כפייה לחליצה שלא כדברי שאר הפוסקים (שו"ת הרלב"ח, ונציה שכ"ה, סימן לו).

קשה לקבל נימוק זה. וכבר העיר פרופ' יעקב כ"ץ שקשה לתלות פסיקה מרחיקת לכת כל כך של רש"י בפרט ביוגרפי הקשור בחייו

לרעה של סוגיית הייבום. יבמים ניסו לסחוט את גיסותיהן האלמנות ולהתנות את מתן החליצה בויתור של הנשים על חלק ניכר מרכוש הבעל-האח שנפטר. הבעיה לבשה משנה תקיפות לאחר תקנת רבנו גרשם מאור הגולה שאסרה את הביגמיה. אנשים נשואים שוב לא יכלו לייבם את גיסותיהם בשל התקנה, אך בדרכים מדרכים שונות הם עיכבו את מתן החליצה בניסיון לסחוט מן האלמנה כספים מרכוש אחיהם שנפטר. אביא שתי דוגמות להמחשת דבריי:

בתשובות ר' יהודה הכהן (תלמיד רגמ"ה ומחכמי מגנצא המובהקים לקראת אמצע המאה ה-11) מסופר על אחים המסרבים לחלוצ ליבמתם. ולא זו בלבד אלא שאחד מהם – בסיוע אשתו – נטל את בגדיה של האלמנה: "ובא שמעון עם אשתו וגירש יבמתו בלא מזונות ובלא בגדיה מביתו (=של הבעל הנפטר), ובאה בוכה וצועקת לפני הקהל. ושגרו הקהל אצלו ואמרו שלא כהוגן עשה והשיב לשלוחי קהל: הלא יש לי ולאחי זמן לא שנה ולא שנתים לתן לה חליצה" (תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתפא). בהמשך שם מסופר שגם אח אחר התחמק בתירוצים דומים ממתן חליצה בניסיון לסחוט כספים מן האלמנה ולקחת חלק מרכוש בעלה שנפטר.

הדוגמה השנייה היא מן המאה ה-12. מדובר בפרשה שהסעירה את חכמי אשכנז באותה העת, כפי שסיפר ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראב"ה), שהיה עד לאותו אירוע:

בבחרותי ראיתי כי מרת אוריגיה שהיתה זקנה כשמת בעלה ר' קלונימוס בר' יעקב והיבמין ר' הלל ואחיו ר' אפרים. ובאו לפני רבותינו בועד הקהלות דבני שפירא ומגנצא וגרמיישא, ואף רבינו אבא מורי (=ר' יואל) היה שם. וכפאוו שנתנה להם בין קרקע וספרים וכסף שוה מאה זקוקים, כי היתה תובעת לחלוצ והם היו רוצים לייבם, אף על פי שהיה להם נשים. והיבמין היו אומרים תקנת ר"ג מאור הגולה לא היתה במקום דיחוי מצוה. ולא שמעתי פוצה פה ומצפצף שהיו אוסרים ליבם מפני זקנתה, וחלצו לה, ונשאת לר' אליקים פרנס, ולא היה לה ולד עד יום מותה (א' אפסוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 203).

שני האחים שצריכים היו לייבם או לחלוצ, ר' הלל ור' אפרים, נמנו עם חכמיה המפורסמים של גרמניה באותה העת. העובדה שגם שני חכמים ניצלו לרעה את תקנת רגמ"ה וטענו שלמרות התקנה מבחינה עקרונית הם מוכנים לייבם, וכל זאת כדי להתחמק מן החליצה, מלמדת עד כמה קשה היה מצבן של נשים אלמנות שנזקקו לייבום. על חריפות הבעיה תעיד העובדה שזמן מה לאחר מכן נתקבלה תקנת קהילות באיום של חרם, שיש לחייב את היבמים במקרה מעין זה לחלוצ מבלי שהם יוכלו לסחוט את האלמנות:

סוף דבר עתה בזמן הזה החרימו הקהילות: יבמה שנפלה לפני יבם ויש לו אשה שאינו יכול לקיים מצוות היבום מפני החרם (=חרם רגמ"ה), שיש לו לחלוצ בלא כסף. ואם אינו רוצה יכופו אותו. ואם נפלה לפני יבם ואין לו אשה ורוצה ליבם והיא אינה רוצה ואין בו מומין, הוא יעגנה לעולם או תתן לו כסף שיחלוצ לה (תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתסו).

אין צריך לומר שאילו נתקבל פסקו הנזכר של רש"י שכל אמתלה של האישה נגד הייבום מתקבלת, לא היה מקום לחלקה השני של תקנה זו המאפשרת ליבם לקבל חלק מרכוש אחיו שנפטר, והאישה הייתה זוכה בכל ירושת בעלה הנפטר. תקנה זו לא הבחינה בין אישה שחיה עם בעלה זמן רב לפני שנפטר ובין זו שחיה עמו זמן קצר, מקרה שבו אפשר להבין יותר את הרקע לבקשת היבם לקבל חזרה חלק מרכוש אחיו המת, שנתפס כרכוש המשפחה שלו כולה. הבאתי כאן שתי דוגמאות בלבד לפגיעה בזכויות הנשים הזקוקות לייבום, אך יש גם אחרות מאותה תקופה. רש"י היה עד וער למציאות קשה זו שהסבה נזק קשה ומועקה קשה לאלמנות שנזקקו לייבום. לדעתי, זאת הסיבה שרש"י בפירושו לתלמוד העלה את הפסק הנזכר שכל אמתלה שתעלה האישה די בה כדי לכפות חליצה על היבם ולשמור על כל זכויותיה הכלכליות. הוא עשה כן לא כ'אבי הבנות' אלא בשל רגישותו לסבל נשים שגורלן המר התאכזר להן ובשל חמלתו עליהן והיותו מטבעו איש רודף חסד. לא זו בלבד שהפכו לאלמנות אלא אף עמדו בפני ניסיונות סחיטה מצד משפחת הבעל.

אין זה מקרה יחיד שבו רש"י מתגלה כמי שנלחם למען זכויות הנשים עד כדי נכונות לסטות מן ההלכה המקובלת בבחינת "עת לעשות לה' הפרו תורתך", דהיינו צורך לתקן תקנות כהוראות שעה שלא במסגרת ההלכה המקובלת כדי למנוע מעשי עוול. בספרי חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים הבאתי כמה דוגמות לדרכו זו של רש"י. ואפשר להוסיף עליהן אחרות.

בסוגיית הייבום הושאר פסקו של רש"י על כנו בלי שדבריו במסכת יבמות נערכו ושוננו, אלא שחכמים הסתייגו מהם. ואולם במקרה אחר לא שפר מזלו. בפירושו לספר מלאכי הוא נזקק לביטוי היחידי במקרא "זרע אלהים". בכתוב נאמר: "כי ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך אשר אתה בגדתה בה והיא חברתך ואשת בריתך. ולא אחד עשה ושאר רוח לו ומה האחד מבקש זרע אלהים ונשמרתם ברוחכם ובאשת נעוריך אל יבגד" (מלאכי ב 14-15). על כך כתב שם רש"י: "ולא אחד עשה" – הקדוש ברוך הוא לאדם וחווה תחילה 'ומה האחד מבקש' – האחד שבזוג מבקש למצוא עלילות עון לאשתו בת זוגו שהיא זרע אלקים. מה הוא תובעה שמבזה אותה? ונשמרתם ברוחכם ובאשת נעוריך על יבגד' – רוחך" (כתב"ד וינה 23, דף 199ב, וכך הוא גם בכתב"ד משובחים אחרים). דהיינו, לדעת רש"י, הביטוי היחידי במקרא "זרע אלהים", ביטוי רב עצמה, מתייחס אל האישה. והנה בדפוסים מאוחרים תיקנו את לשונו של רש"י וכתבו שהגבר הוא "זרע אלהים". ואולם כתב"היד ומקצת הדפוסים הראשונים מלמדים שהנוסח "שהיא" הוא האותנטי, וכך גם עולה מהקשרם של הדברים.

באיזה אומץ לב ובאיזו רגישות אנושית רבה ניחן רש"י בפסקו הנזכר כאן לגבי האישה היבמה, ואין להתפלא על כך. שלא כתמונה המקובלת במחקר, אשר בשל ענוותנותו הגדולה מתארת אותו כאדם כנוע וירא הוראה, בפועל היה רש"י רחוק משמרנות ונכון לחדש דברים ולהיאבק בעוז על דעותיו, לא רק נגד חכמים אחרים אלא גם נגד רבותיו המובהקים. הבאתי לכך ראיות מרובות בספרי רש"י – מהפכן או שמדן? (בדפוס)

סובלנות דתית וכפייה דתית במסורת האסלאם

הרצאה בפתח הישיבה הסגורה של החטיבה למדעי הרוח והחברה ב־16 במרס 2004. המרצה סוקר מסקנות אחדות מספרו

Tolerance and coercion in Islam: Interfaith relations in the Muslim tradition, Cambridge: Cambridge University Press, 2003

הערבים וכפה עליהם את האסלאם. הפרשנים ואנשי ההלכה נאלצו אפוא להתמודד עם הסתירה שבין פשט הפסוקים לבין מעשיו של הנביא: הרי לא יעלה על הדעת שהנביא מוחמד ינהג שלא כתוכנם של פסוקי קוראן מפורשים. כאן באה לעזרתם של חכמי הדת הזהירות הראויה לשבח שבה ניסח אללה את הפסוק השני: הואיל והדברים אינם מנוסחים בצורת הציווי אלא מהווים משפט חיזוי, יכלו הפרשנים להשתמש בתבונתם ובכלי הפרשנות המקובלים עליהם כדי למנוע טענות שהנביא מוחמד נהג שלא כמצוותו של האל. אחדים טענו שהפסוק אינו מצווה כלל אלא תיאור מצב בלבד: לפי הפירוש הזה, הפסוק מלמד שהדת היא עניין שבלב, ולכן אינה יכולה להיות מושא לכפייה. הרי לעולם לא נוכל לדעת אם האדם שנכנע לכפייה קיבל את האסלאם בכנות, או שמא ביטא את הצהרת האמונה הנדרשת רק כדי להציל את נפשו. פרשנים אחרים גרסו שאמנם יש בפסוק ציווי אלוהי, וכוונתו הראשונית הייתה להבטיח סובלנות דתית לכל בני האדם; אולם זמן קצר אחרי התגלותו, עוד לפני שיצא הנביא מוחמד למלחמותיו בשבטי הערבים, בוטל תוכנו על ידי פסוקים שנתגלו מאוחר יותר ביחס לעובדי האלילים הערביים וביחס ליהודים ולנוצרים בחצי האי הערבי.

רוב הפרשנים גורסים שפסוק 256 בסורה 2 אינו בטל ומבטיח סובלנות דתית ליהודים ולנוצרים. פירושה של הסובלנות הזאת הוא שבני הדתות האלה יורשו לדבוק באמונותיהם, אם יתחייבו שלא להפיץ אותן; יכירו בעליונות האסלאם; ייתנו ביטוי לנחיתותם ביחס אליו ויסכימו להגבלות על קיום הפולחן במרחב הציבורי. הפרשנים הגורסים כך מתעלמים לחלוטין מגירוש היהודים והנוצרים מחצי האי הערבי. מקריאת המקורות מתקבל הרושם הברור שאין הם מרגישים כלל בסתירה לכאורה בין הפסוק לבין סילוק הלא מוסלמים מחצי האי. אם נרצה לתת פירוש אחר לעניין הסבוך הזה, יהיה עלינו להביא בחשבון שהנביא מוחמד דיבר את דברי הקוראן במשך 22 שנה. במשך התקופה הזאת השתנה מצבו לבלי הכר: ממנהיג של עדה קטנה ונדרפת במכה היה למנהיג של קהילה גדלה ומנצחת במדינה. שלא כאפולוגטיקה המוסלמית המודרנית המבקשת לראות בפסוק האחרון בסורה 109 התבטאות עקרונית התומכת בפלורליזם דתי, ההקשר מחייב פרשנות שונה לחלוטין: הפסוק אינו אלא תחינה של מנהיג מיעוט דתי נרדף להניח לו ולחסידי המעטים ולאפשר להם לדבוק

שאלת הסובלנות הדתית והכפייה הדתית באסלאם סבוכה, מפני שהמקורות הקלסיים על האסלאם והאירועים בתקופתו הפורמטיבית מלמדים בשאלה זו על כמה כיוונים הסותרים זה את זה. מוסלמים בני זמננו המבקשים לתאר את דתם כדת סובלנית ונינוחה מרבים להזכיר שני פסוקים קוראניים: את האחד אמר הנביא מוחמד עוד לפני שעבר למדינה בשנת 622: "לכם דתכם ולי דתי."¹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
قُلْ يَأَيُّهَا الْكَافِرُونَ ۖ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ ۚ
وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ۚ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ ۚ
وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ۚ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ۚ

הפסוק השני שייך לתקופת מדינה: "אין כפייה בדת. האמת נבדלת מדרך התעייה. מי שכוfer באלילים (טאע'ות) ומאמין באללה אוזז במשענת איתנה אשר לא תינתק. אללה שומע ויודע."²

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ
الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ ۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدْ
اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ
عَلِيمٌ ۝

למרות הפשט של שני הפסוקים האלה, הספרות ההיסטורית והספרות ההלכתית קובעות שהנביא מוחמד יצא למלחמה בשבטי

באמונתם החדשה, אשר אינה יכולה להתפשר עם האמונה האלילית. בתקופת מדינה המצב שונה ומתפתח במהירות רבה. לגבי שלוש השנים הראשונות יש בספרות המוסלמית התבטאויות שתומכות בצורה מפורשת בפלורליזם דתי. בתום שלוש השנים האלה האווירה משתנה: היהודים מגורשים או נטבחים, והקוראן מתחיל לדבר על הצורך להשיג אחידות דתית בחצי האי הערבי. המסורת מייחסת לנביא את ההחלטה לגרש את היהודים והנוצרים מערב וקובעת שבחצי האי תתקיים דת אחת בלבד. כל עוד היו המוסלמים בחצי האי הערבי הם לא העניקו שם סובלנות לכל דת אחרת ונלחמו בעובדי האלילים בלא פשרה. הדבר נגרם לא רק בשל העמדה הנוקשה של הקוראן כלפי עבודת האלילים, אלא גם בשל השאיפה העזה של האסלאם הקדום להשיג אחידות דתית בחצי האי. המוסלמים דחו אפוא לא רק את קיומה של האלילות בערב, אלא גם הצהירו על רצונם לגרש את היהודים והנוצרים ממרבית שטחו של חצי האי. אנו יכולים להסיק מכאן שבתקופה הקדומה ביותר של ההיסטוריה המוסלמית, בתקופה שקדמה לכיבושים הגדולים, לא הבחינה המדיניות המוסלמית בין המונותאיזם היהודי או הנוצרי, מחד, ובין האלילות הערבית, מאידך, אלא גמרה אומר להשיג אחידות דתית באזור תקורתו של האסלאם. לאור המטרה הזאת לא היה מקום ליחס שונה אל היהדות, אל הנצרות או אל עבודת האלילים הערבית. אף אחת מהן לא הורשתה לקיים נוכחות של קבע במרבית שטחו של חצי האי. מעט מאוחר יותר, כאשר היה האסלאם לדת האחת והיחידה בערב והערבים המוסלמים יצאו למסעות הכיבושים לאורכו ולרוחבו של המזרח התיכון ולצפון אפריקה – הוחלפו השיקולים הדתיים אשר חייבו מאבק בלתי מתפשר בפולחן הקדום בשיקולים אחרים, שיקולים של בניית אימפריה וניהול מדינה. אלה היו השיקולים העיקריים בתקופה שבה התגבשה ההלכה המוסלמית. לפי הבנתי, זה הפירוש הנכון של העובדה ששתיים מאסכולות המשפט המוסלמי וכן מספר מלומדים באסכולות האחרות הכירו בכל הלא מוסלמים שחיו תחת שלטון האסלאם מחוץ לחצי האי הערבי כאהל אל-דמה, אפילו אם היו עובדי אלילים.

המצב שונה לחלוטין ביחס לדתות שנוצרו אחרי תקומת האסלאם. אלה אינן זוכות לסובלנות כלשהי. לא היו קבוצות דתיות רבות שניסו לייסד דת חדשה בארצות האסלאם בימי הביניים ושום סובלנות לא הוענקה לאלה שניסו לעשות זאת. לאור האמונה הקובעת שמוחמד היה אחרון הנביאים, כל טענה לנבואה אחרי סיום שליחותו נקטעה באבה. בעת החדשה, לעומת זאת, באו לעולם בארצות האסלאם דת חדשה אחת וקבוצה דתית משמעותית אחת. המדובר בדת הבהאית באירן ובתנועה האחמדית בהודו הבריטית. אף לא אחת מהן זכתה לסובלנות. הבהאים והאחמדים דומים בכך שמאמיניהם הראשונים היו מוסלמים, אך הם נבדלים מבחינות רבות אחרות. הבהאים חדלו להיות מוסלמים במוצהר; האחמדים לעומת זאת מאמינים באמונה שלמה שהם מוסלמים במלוא מובן המילה. הדת הבהאית נוסדה בארץ שנשלטה ונשלטת בידי מוסלמים, ואילו התנועה האחמדית נוסדה בהודו הבריטית.

הדת הבהאית נרדפה בהתמדה על ידי שלטונות אירן. התנועה האחמדית עוררה התנגדות עזה של הזרם הראשי של האסלאם, אולם כל עוד היו הבריטים הריבון בהודו נהנו האחמדים מן החירות לקיים את דתם ואף להפיץ אותה. בשלב הזה הייתה המחלוקת ביחס לאחמדים בין ארגונים וולונטריים אשר היו חסרי מנגנון פוליטי ואמצעי אכיפה. רק כאשר העבירה התנועה האחמדית את מוסדותיה לפקיסטן, אחרי חלוקת הודו בשנת 1947, היא נכנסה לסכסוך עם מדינה מוסלמית. הממסד הדתי של פקיסטן ניסה מיד להשתמש במנגנון הממשלתי כדי להגשים את מטרותיו האנטי-אחמדיות. ממשלת פקיסטן התנגדה לניסיונות אלו בשנותיה הראשונות, אך נכנעה להם יותר ויותר מאז 1974. באותה שנה הוכרזו האחמדים כלא מוסלמים בתיקון לחוקה שאושר בפרלמנט. בעקבות ההחלטה הזאת באו פרעות ורדיפות משפטיות לרוב. לא הדת הבהאית ולא התנועה האחמדית זכו אפוא לסובלנות כלשהי.

מאמיני הדתות החדשות אינם היחידים שעליהם מותר לכפות את האסלאם. למרות פסוק 256 בסורה 2 ומגוון פירושיו, אנשי ההלכה המוסלמית גורסים שכפייה דתית מותרת על קבוצות מסוימות. בתנאים מסוימים מותר לכפות את האסלאם על ילדים ועל נשים. הוא הדין למשומדים שהיו מוסלמים אך החליטו לנטוש את דתם. אסלומם הכפוי של ילדים קשור להשקפה המוסלמית על הסטטוס הדתי של היילוד והקטין. הדיונים בעניין זה מתבססים על המסורת מפי הנביא הגורסת ש"כל יילוד נולד בדת הטבעית (פטרה); שני הוריו הם שהופכים אותו ליהודי, לנוצרי או לאמגושי".³

قال النبي صلى الله عليه وسلم ما من مؤمن ولا يؤمن على الفطرة فابواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه

אנשי ההלכה הסיקו מן הנוסח הזה את המסקנה שאם הקטין נפרד מהוריו מסיבה כלשהי, מתייתם מאחד מהם או משניהם, שני ההורים או אחד מהם מקבל את האסלאם – בכל המקרים האלה ההשפעה הדתית של ההורים פוסקת, הקטין חוזר לדת האסלאם שבה נולד, ובמקרה שהוא מתנגד לתת ביטוי להיותו מוסלם צריך לכפות עליו את הדבר.

להלן כמה מסקנות העולות מן הספרות הפרשנית, מן המסורת הנבואית ומספרות ההלכה. מגוון הדעות וטיב הנימוקים של אנשי ההלכה הקדומים מלמדים על חיים אינטלקטואליים תוססים של האסלאם בתקופתו הפורמטיבית. נשאלת השאלה מה טיבן של הדעות האלה ואם אפשר לזהות התפתחות ברורה בשאלות הסובלנות הדתית והכפייה הדתית. נראה לי שבמסורת המוסלמית

אפשר לזהות שכבה עתיקה אשר הייתה נינוחה יותר כלפי אנשי הספר מההלכה המגובשת המופיעה בספרי המשפטים מסוף המאה השמינית. כמובן, אין פירוש הדבר שהדעות המחמירות לא היו רווחות בו זמנית עם הדעות הנינוחות יותר. למרבה הצער, טיב מקורותינו אינו מאפשר לתארך את היווצרותן ואת היעלמותן החלקית של הדעות הנינוחות האלה בדיוק רב. בסוגיות מסוימות אפשר לראות את תהליך ההחמרה שעליו דיבר שאכט בהקשרים אחרים. הדעות הנינוחות לא נשתמרו באותו האופן בכל הסוגיות שבהן עוסק הספר. במקרים מסוימים הייתה הדעה הנינוחה לדעתה של אסכולה הלכתית מסוימת; במקרים אחרים לא נשארה כלל בתוקף. לעתים אנו שומעים שהנביא פסק פסיקה מסוימת בשנים המוקדמות של פעילותו ולימים שינה אותה עקב התגלות חדשה או כיוון ששינה את דעתו. יש להניח שההתפתחויות האלה נמשכו זמן רב יותר, אך המסורת ביקשה לדחוס את כל השינויים לתוך ימי חייו של הנביא. בעצם נקטת הגישה הזאת יכלו אנשי המסורת לטעון שהנביא עצמו הוא ששינה את הפסיקות שהיו בשכבה העתיקה, ויכלו להפעיל את העיקרון שהתגלות מאוחרת או פסיקה מאוחרת של הנביא עשויה לבטל את תוכנה של התגלות מוקדמת או פסיקה מוקדמת. כך הם יכלו להעניק תוקף לפסיקות שהיו לחלק מן ההלכה המקובלת ולשלול את תוקפן של פסיקות אחרות בטענה שהנביא עצמו הוא שביטל אותן. כל גישה אחרת הייתה עלולה להעניק תוקף לעמדות אשר אנשי ההלכה העדיפו שלא לקבלן בספרי ההלכה הגדולים מתחילה המאה התשיעית ואילך.

הדעת נותנת שהשינויים ההלכתיים האלה היו חלק מתמונה כללית יותר של התפתחות היחסים בין האסלאם לבין הדתות שבהן הוא נתקל בחצי האי הערבי ובאזורי הכיבוש. לגבי השלב הקדום ביותר של ההתפתחות הזאת נשמרה מסורת שלפיה "היהודים והנוצרים שייכים לעדה של מוחמד".⁴ במילים אחרות, אנו מוצאים אמירה המשקפת את השלב הקדום ביותר בהתפתחות האסלאם, שלב שבו הגבולות בין האסלאם לבין היהדות והנצרות היו עמומים למדי. בדרך הטבע אמירה כזאת הייתה לצנינים בעיני האסלאם המגובש, ואך טבעי הדבר שאנשי ההלכה תקפו אותה בזעם רב. לשלב הקדום

שייכת גם האמירה הקוראנית (סורה 62:2) המבטיחה ליהודים ולנוצרים גמול בעולם הבא בלי להתנות זאת בהתאסלמותם. המפרשים החילו את האמירה הזאת רק על היהודים והנוצרים שהצטרפו לאסלאם ועל אלה שחיו לפני תקומתו.

אם היחס אל היהודים והנוצרים השתנה בהדרגה לחומרה, עמדת האסלאם כלפי הזורואסטרים ועובדי האלילים התפתחה במובן מסוים בכיוון ההפוך. לפי מסורת מפי הנביא מוחמד המצוטטת לעתים רחוקות, מוחמד דרש מן הזורואסטרים להתאסלם, שאם לא כן – ייהרגו. נשמרו גם מסורות שבהן הובעה התנגדות חריפה להכללת הזורואסטרים באנשי החסות (אהל אל-ד'מה). הדעת נותנת שהמסורת הזורואסטריית עם פולחן האש, האמונות הדואליסטיות ודיני האישות המתירים קשרי נשואים האסורים על פי הקוראן – המסורת הזאת הייתה בוודאי לצנינים בעיני האסלאם המונותאיסטי הקדום. סביר להניח שהעמדה הבלתי מתפשרת כלפי הזורואסטרים, אשר עושה גזירה שווה בינם לבין עובדי האלילים הערביים, משקפת את השכבה הקדומה של המסורת המוסלמית. העמדה הזאת הוחלפה אחרי כיבושה של אירן ואחרי שהתברר שהכללת הזורואסטרים בדתות החסות הייתה הדרך היחידה שאפשרה למשול על אירן הכבושה.

התפתחות העמדה כלפי האמונה בריבוי אלים סבוכה יותר ואינה זהה בכל אסכולות ההלכה. האסכולות השאפעיית והחנבלית שמרו על העמדה המחמירה וגרסו שהאסלאם אינו רשאי להתפשר בשום מקום עם עבודת אלילים. לעומת זאת, החנפיים והמאלכים היו מוכנים לכלול את עובדי האלילים שאינם ערבים בקטגוריה של הד'מים.

לסיכום, סביר להניח שהעמדה הבלתי מתפשרת כלפי עבודת האלילים משקפת את האסלאם של ערב אשר ביקש להשיג שליטה מוחלטת בחצי האי ולא היה מוכן להתפשר עם שום דת אחרת, גם לא עם היהדות והנצרות. העמדה הסובלנית יותר התפתחה בזכות התנאים בשטחים הנרחבים של האימפריה המוסלמית הקדומה, אשר בתקופה הראשונה שלט בה מיעוט מוסלמי על אוכלוסייה הטרוגנית מבחינה דתית: אוכלוסייה של יהודים, נוצרים, זורואסטרים, הינדואים, בודהיסטים ועוד.

1. סורה 109 לשונה: "1. בשם אללה הרחמן והרחום. אמור: הוי הכופרים! 2. לא אעבוד את מה שאתם עובדים! 3. אינכם עובדים את מה שאני עובד! 4. אינני עובד את מה שעבדתם! 5. אינכם עובדים את מה שאני עובד! 6. לכם דתכם ולי דתי." סורה 256:2.

3. צחיח אל-בח'ארי, מהדורת קרל, לידן 1864, כרך 1, עמ' 341.

4. "המענה למי שאמר שהיהודים והנוצרים הם מן העדה של מוחמד... אל-מרוד' מסר לנו לאמור: "שאלתי את אבו עבד אללה (אחמד אבן חנבל) על אודות היהודים והנוצרים – האם הם מן העדה של מוחמד?" הוא כעס כעס רב ואמר: "זאת היא שאלה מאוסה שאין לדבר עליה!" (אבו בכל אל-ח'לאל, אהל אל-מלל ואל-רדה ואל-זנאדקה... אל-ריא'ן 1996, עמ' 55-53)

מגליציה לתרבות ערב

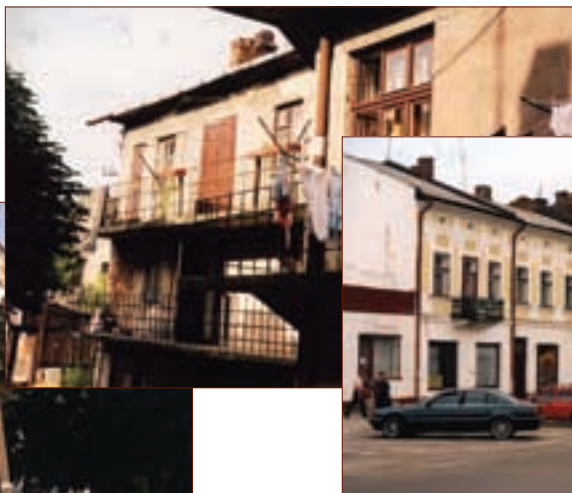
דיוקן זה הוכן על פי ראיון שנערך במסגרת מפעל תיעוד אישי האקדמיה המשותף לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ולמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים

ילדותי

נולדתי ב־16 בינואר 1914 במושצ'יסקה שבגליציה. היהודים בעיירה זו הצטיינו בעוני אבל גם בשאיפה ללמוד ולדעת (גם פרופ' זאב בן־חיים הוא בן העיירה הזאת).

אבי, יהודה צבי קיסטר, היה אדם צנוע, בעל ידע רב מאוד, אופקים רחבים וסובלנות. הוא התעניין במקרא, בדקדוק, בלימודי קודש ובלימודים כלליים, ויותר מכל דבר אחר העריך השכלה (Bildung). לפרנסתו עבד בבנק עד מלחמת העולם הראשונה. אמי, סאָפּע, הייתה ממשפחה חסידית (שלא כאבי שהיה מתנגד), אישה מעשית וסרקסטית, פעילה ונמרצת. בזמן המלחמה ברחא אימא עם הילדים לווינה ושם היינו עד שמלאו לי שלוש. לאחר המלחמה לא נמצאה

לאבי משרה, והוא הקדיש את רוב עתותיו ללימוד, ואמי היא שפרנסה את המשפחה מעבודתה בחנות.

צלם אמנון שפירא

מושצ'יסקה היום. בשנת 1900 היו במושצ'יסקה יותר מ־2500 יהודים, כ־60% מכלל האוכלוסייה.

לימודים ועבודה בפולין

בשנת 1932, לאחר שסיימתי את לימודי בגימנסיה, התחלתי ללמוד משפטים בלבוב (למברג). למדתי שנה

אחת אך לא המשכתי. עברתי לוורשה. בתחילה עבדתי שם בהוצאת הספרים 'רוי', ובהמשך נעשיתי שותף בהוצאת 'לקטורה'. זה היה בשנת 1937. שם התוודעתי אל כמה מגדולי הספרות הפולנית, כמו ברונו שולץ.

העלייה לארץ ולימודי ערבית

התחלתי לחשוב על עלייה לארץ כי חשתי מחנק באווירה האנטי־יהודית החריפה בפולין. בשנת 1939 הגעתי ארצה כתייר, ונשארתי. לזמן קצר עבדתי בשותפות עם אחי אהרן. בית החרושת

ההורים נרצחו בראשית מלחמת העולם השנייה. הם לא יכלו לצאת. איש לא תיאר לעצמו מה יקרה.

הבית היה בית דתי, לא ציוני, אך דנו בו בענייני ציונות. בעיירה הורגשה אווירה אנטישמית חזקה, כמו בפולין כולה בעת ההיא. בבית היינו ארבעה בנים. ההורים עשו הכול כדי שהילדים יתקדמו בלימודיהם, ואמנם כולנו נשלחנו ללמוד בבית ספר יסודי ובגימנסיה. אחי יצחק ז"ל, שהיה דתי יותר מאבי, אמנם לא למד בגימנסיה, אך מדי שנה בשנה ניגש למבחנים אקסטרניים במסגרת הגימנסיה. הוא סיים לימודי משפטים, ועלה ארצה בשנת 1935.

שלו שכן באבו כביר. כאן התוודעתי אל הערבים ואורחותיהם, התרועעתי עם ערבים ושוחחתי אתם (בערבית מדוברת בסיסית). נמשכתי בחבלי קסם לעולם הזה, שהיה זר לי לגמרי. אהרן הציע לעזור לי מבחינה כלכלית כדי שאוכל ללמוד באוניברסיטה את השפה הערבית והתרבות המוסלמית.

בשנת 1940, בהיותי בן 26, התחלתי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים בחוג לשפה וספרות ערבית ובחוג לתרבות האסלאם. בערבית ראיתי מפתח להבנת האסלאם. דא עקא, לא ידעתי ערבית, לא מילה ולא אות, שלא כשאר הסטודנטים בחוג לערבית שידיעת הערבית הייתה תנאי לקבלתם. הבנתי היטב שאני עומד מול משימה קשה ביותר והצלחתי אינה מובטחת. בשנה הראשונה נעזרתי בפסח שנער ללימוד האותיות ויסודות הערבית. רק בשנה השנייה נכנסתי לשיעורים כתלמיד רגיל. לשמחתי הלימודים עלו יפה, ויתרה מזאת בחוג פגשתי חבורה של שלוש בנות שקיבלו אותי לחברתן: מרים סולל, עדה טנבלט וזהבה פיר – שהייתה לחברתי וכעבור שנים אחדות לאשתי.

רמת הלימודים הייתה גבוהה. המורים באו מהאסכולה הגרמנית המצטיינת בקפדנות ודיוק. הלימודים לא נועדו לתכלית מעשית אלא מדע לשמו. זה היה הכיוון הכללי. המורים שלמדתי אצלם היו בנעט, גוטיין, מאיר, וייל, פולוצקי ושמוש. מהם קיבלתי את ההשראה לדרך עבודתי המחקרית.

נספח עיתונות בירות ודמשק

בשנת 1944, כעבור ארבע שנות לימוד, קיבלתי את פרס קאלוואריסקי והייתי אמור לסוע למצרים: הרעיון היה שתלמיד מתקדם ממצרים יבוא לאוניברסיטה העברית ללמוד עברית ותלמיד מתקדם מן הארץ יסע למצרים ללמוד ערבית באוניברסיטה מצרית. התלמיד המצרי הגיע הנה, אבל אני לא קיבלתי אשרה.

נסעתי אפוא לבירות כנספח עיתונות של ממשלת פולין הגולה (עוד בתקופת הלימודים עבדתי כמתרגם מערבית לפולנית בנספחות של שגרירות ממשלת פולין הגולה בירושלים). עבדתי בבירות ובדמשק בשנים 1945–1946. ריכזתי חומר על פולין ודאגתי לפרסומו בעיתונות הערבית, וכתבתי מאמרים לעיתונות. נפגשתי עם עיתונאים ועם אנשי ספרות ודת. כל עיסוקי היה בענייני פולין, ולא היה לי קשר לסכסוך היהודי-ערבי. העבודה הייתה קשה, אחראית ורווית מתח אך מרתקת. הייתי מבאי משרד החוץ של סוריה ושל לבנון בראשית עצמאותן. למדתי שם הרבה. הגעתי לשליטה טובה בערבית ספרותית, ובלשון זו דיברתי עם האינטליגנציה הערבית. עד עצם היום הזה אני שולט בערבית מדוברת. חזרתי ארצה לאחר שתי נסיעות של כחצי שנה כל אחת. זה היה לקראת סוף קיומה של ממשלת פולין הגולה.

פעילות ב'הגנה'

הייתי חבר בארגון ההגנה בירושלים ואחר כך בחיפה. בשנת 1948 עבדתי בתחנת השידור של ההגנה בחיפה ששידרה בערבית, ואני כתבתי את הטקסטים. בשידורים אלו נקראו הערבים שלא לעזוב את הארץ וכן נמסרו ידיעות על מהלך הקרבות במלחמת השחרור.

בית הספר הראלי בחיפה

בשובי מבירות בשנת 1946 קיבלתי משרה של מורה לערבית בבית הספר הראלי בחיפה. עבדתי שם שתיים-עשרה שנה. לימדתי גם מתחילים וגם תלמידים שהתמחו בערבית (מייסד בית הספר הראלי ומנהלו, ארתור בירם, דוקטור לערבית, עודד את לימודי הערבית בבית הספר). אף על פי שמעולם לא למדתי הוראה, ולא הצטיינתי בדיקטטיקה, הצלחתי לחבב את השפה והתרבות על תלמידי. היו לי יחסים מיוחדים עם תלמידים, ועם חלקם נמשך הקשר שנים רבות. לימים באו רבים מתלמידי ללמוד ערבית באוניברסיטה בירושלים והפכו לעמיתיי וחברי.

בשנת 1954 נקראתי להקים קורס התמחות בערבית בבתי הספר התיכוניים מטעם משרד ראש הממשלה. כך הקמתי לראשונה, בשנת 1955, את מה שלימים נקרא המגמה המזרחנית, בכמה בתי ספר. לאור ההצלחה הרבה הוחלט במשרד ראש הממשלה, ביזמתם של ברוך יקותיאל ועזרא דנין, להרחיב את לימודי האסלאם והערבית במתכונת זו ולהקים מגמה מזרחנית בבתי הספר בארץ. לאחר שקמה המגמה שימשתי מפקח ארצי עליה מטעם משרד החינוך. עבדתי חצי משרה בחיפה, ובשאר הזמן הסתובבתי בין בתי הספר ברחבי הארץ שנפתחה בהם המגמה, כדי להנחות את מורי המגמה בחומר הלימודים ובדרכי ההוראה. רבים מחוקרי האסלאם והערבית כיום הם בוגרי המגמה הזאת.

בתמונת מחזור ל"ב נראה קיסטר בין המורים. בין תלמידיו שבתמונה מנחם מילסון ושואל שקד

חשבתי שיש צורך ליצור מקראה של חומר מן הספרות הערבית הקלסית לתלמידי תיכון ערבים ויהודים, והכינותי אותה בהשתתפות המפקח על בתי הספר הערביים, אחמד אדרס. המקראה הנרחבת (כ-600 עמודים) בשם אלמג'תנא כוללת קטעים היסטוריים וספרותיים בהדגשה על הצד החברתי – למן תקופת הג'אהליה (התקופה הקדם-אסלאמית) ועד מוצאי התקופה העבאסית. בפועל היא משמשת ללימוד אוניברסיטאי.

עבודת המסטר

בד בבד עם העבודה בבית הספר הראלי כתבתי את עבודת המ"א שלי. העבודה עסקה בספר עתיק על פרישות (זהד), מידות טובות ויחסי חברה. אל הספר הגעתי במקרה: באחת מנסיעותיי לתל-אביב וליפו קניתי בחנות ספרים מוזנחת ביפו כתביד של ספר קטן, אדאב אלצ'חבה, מאת אלסלמי, שחובר במאה העשירית לספירת הנוצרים (כלומר המאה הרביעית של האסלאם). עבודת המ"א שלי הייתה ראשית התעניינותי בכתביד, במסורת.

בעבודה הצלחתי להוכיח שכל החדית'ים (המסורות המיוחסות לנביא מוחמד) שבספר הזה הובאו על ידי מחברים מוסלמים קדומים, והם אינם זיופים של המחבר כפי שנטען. ומכאן שהזהד, שממנו התפתחה הצופיות, הוא תופעה קדומה וחשובה באסלאם. את הדברים האלה השמעתי גם באוזניהם של אנשי דת מוסלמים (בין השאר במשרדי 'הוועדה להחרמת היהודים').

זאת הייתה תקופת מלחמת השחרור, ויכולתי לסיים את העבודה רק אחרי שנגמרה המלחמה. בשנת 1949 קיבלתי תואר מ"א מן האוניברסיטה העברית בירושלים.

בתחילת שנות השישים הגיע קיסטר לאוניברסיטה העברית. בואו לאוניברסיטה הביא לידי שינויים גדולים והעשרה עצומה של תכנית הלימודים ואופן ההוראה. המסורת של הנביא מוחמד הפכה להיות נושא מרכזי, וחשיבותה המכרעת להבנת האסלאם הובהרה לכול.

מאיר קיסטר כתב עשרות רבות של מאמרים שבהם ניצל כתביד שטרם ראו אור בימים ההם. הוא לימד אותנו שיש תחום שלם שלא הכרנו אפילו את שמות הספרים העוסקים בו. בהדרכתו נכתבו עבודות סמינריות, עבודות גמר ועבודות דוקטור בעלות אופי ייחודי. הלשונות הרעות נהגו לומר באותם הימים שמאיר אינו מוכן להכיר בהבדל שבין עבודה סמינרית של תלמיד מתחיל לבין עבודת גמר למ"א או עבודת דוקטור. הוא מעולם לא הגדיר בצורה סדורה את שיטת העבודה שלו או את השיטה שבה תלמידיו היו אמורים להכין את עבודותיהם. אולם לאיש לא היה ספק למה הייתה כוונתו כאשר היה אומר בסגנון הקיסטריאני האופייני: "תקרא – זה יופיע לפניך!" בתרגום ללשון התקנית הפירוש הוא: עליך להשתדל להגיע אל כל המקורות הנוגעים לנושא – רק כך תוכל להגיע לפתרונה הממצה של השאלה. נאה דרש ונאה קיים: המסורות של הנביא מוחמד, אשר רבות מהן נראות בלתי מובנות ואיגמטיות במבט ראשון, קמות לתחייה וזוכות להסבר היסטורי, חברתי ודתי כאשר הן נחשפות לטיפול הייחודי של קיסטר.

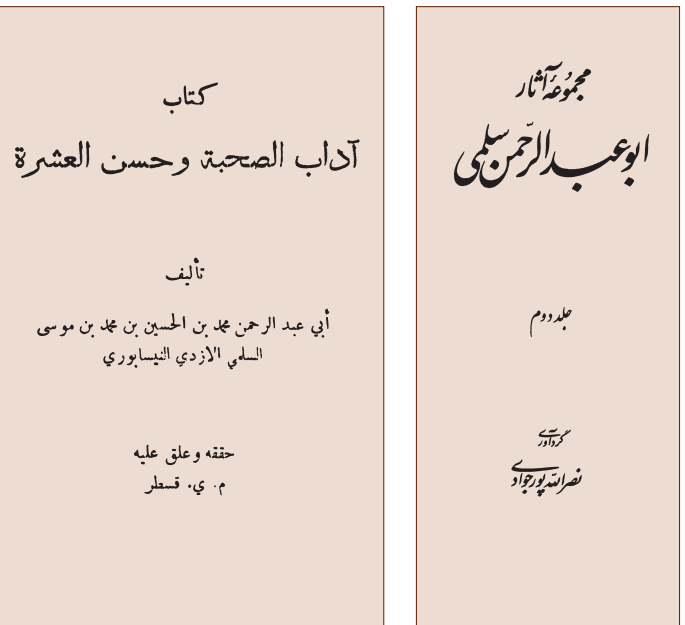
מתוך דברים שאמר פרופ' יוחנן פרידמן בפתיחת ערב העיון לכבוד מ"י קיסטר במלאת לו תשעים שנה

עבודת הדוקטור

את עבודת הדוקטור שלי ייחדתי למחקר היסטורי על בסיס גנאולוגי והיא עסקה בשבט תמים. הבסיס העיקרי של העבודה היה ספר של אל-בלאד'רי, שחי במאה השלישית של ההג'רה (המאה התשיעית לספה"נ), בשם 'אנסאב אלאשראף', העוסק בייחוסים של שבטי ערב, והוא אוצר בלום של מידע על ההיסטוריה של התקופה הקדם-אסלאמית ועל ההיסטוריה המוסלמית הקדומה עד לתקופתו של המחבר.

בשנת 1953 יצאתי לשנה לאנגליה כדי לעבוד על הדוקטורט. בחרתי לבסס את מחקרי על מקורות ראשוניים, ועליהם עבדתי בלונדון. אחרי כמה גלגולים הגעתי לגדול החוקרים באוקספורד, H. A. R. Gibb, והנושא של עבודתי מצא חן בעיניו, והוא עודד אותי. פגשתי שם את סמואל מיקלוש שטרן, יהודי הונגרי, מומחה עולמי לספרות ערבית ועברית בספרד. הוא היה לי לעזר רב בעבודתי ולידיד, ובזכותו סיימתי שם את הטייטה של העבודה. חזרתי ארצה, ובתוך שאר עיסוקי המשכתי לעבוד על הדוקטורט.

בשנת 1964, בהיותי בן חמישים, קיבלתי תואר דוקטור לפילוסופיה על מחקרי 'תמים בתקופת הג'אהליה' בהדרכתו של פרופ' ש"ד גויטיין.

כעבור שנים רבות, בשנת 1995, יצאה לאור בטהראן מהדורה מצולמת של מהדורתי לספר אדאב אלצ'חבה בשלמותה – כולל כל הערותי – במסגרת הוצאה לאור של כל כתבי אלסלמי.

כתלמידים של קיסטר לא יכולנו שלא לחוש באהבה, בנדיבות, בנכונות האינסופית שלו לתת לנו מזמנו ומכוחו. קיטורים על איך הורסים אותו ואיך מבטלים את זמנו – זה דווקא שמענו, אבל קיסטר, שהיה עסוק מכדי לבלות שעות עם תלמיד, קיסטר כזה לא הכרנו. כשלעצמי, כל מפגש עם קיסטר מחזיר אותי אל ילדותי בבית הספר הראלי. אף שלמדתי אצל קיסטר גם באוניברסיטה, אף שקיסטר הדריך אותי בעבודת הדוקטור – אנכי בהתנדבות גמורה כי העבודה הייתה מיועדת לאוניברסיטה בחו"ל – אף על פי כן במחיצתו אני מרגישה כמו ילדה. וזה הגיוני לחלוטין. אם הוא לא השתנה מאז, למה לחשוב שאני השתנית.

בתום אחת ההרצאות באקדמיה קם קיסטר לומר כמה מילות תודה ולהעיר כמה הערות בעניין השטן, המצנפת שלו שכמובן אינה קשורה מתחת לסנטר, הנעל האחת שלו ועניינים חשובים אחרים. לפני שפתח את פיו לדבר כבר קרה משהו באולם. כמו איזה חשמל באוויר. פתאום כולם החליפו מבטים עם כולם, כולם חייכו אל כולם, פתאום הייתה מין תחושה של גאוות יחידה, אפילו גאוה משפחתית, גאוה שהוא שלנו. היה רושם שכולם מתרווחים להם ככה בכיסאות ומחכים למנת הנחת שמזמנת להם. הייתה מין התרגשות של ציפייה לשמוע מה ינחית עלינו עכשיו קיסטר השובב, ה־enfant terrible שכל אחד מאתנו הרגיש שבאיזשהו מקום הוא קצת שלו. אז תראו לי, בבקשה, עוד חוקר בעל שם בין־לאומי, עוד מורה שהעמיד דור מכּוּאָר של תלמידים, שאפשר להרגיש אליו רגש כזה.

מתוך דברים שאמרה ד"ר אלה אלמגור באירוע במלואות
למ"י קיסטר שמונים שנה

מורה וחוקר

בשנת 1960 התחלתי את עבודתי כמורה זוטר באוניברסיטה העברית. בשנים הראשונות לימדתי אפילו ערבית מודרנית. אבל אחר כך יכולתי להתרכז בדברים הקרובים יותר לתחום ענייני: לימדתי שירה ערבית קלאסית, קוראן, חדית' וספרות ערבית קדומה, כולל כתבי־יד. השתדלתי להעמיד את החדית' במרכז הלימודים. היחסים עם התלמידים היו טובים מאוד (התלמידים המצטיינים קיבלו שמות ערביים נדירים מתקופת הג'אהליה).

במשך כמה שנים הייתי ממונה על מפעל הקונקורדנציה לשירה ערבית (מפעל שהוחל בו בראשית ימי המכון למדעי המזרח של האוניברסיטה ושהושלם בשנים האחרונות בידי פרופ' אלברט ארזי). בזמני עבדו במפעל תלמידים מצטיינים, והוא תרם רבות להעמקת הידע שלהם בתחום הקשה הזה.

במשך כמה שנים לימדתי גם בחוג לערבית באוניברסיטת תל־אביב, והייתי בין ראשוני המורים שם, והעמדתי תלמידים גם באוניברסיטה זו. הייתי ממקימי החוג לערבית גם בחיפה. ייסדתי את כתב־העת Israel Oriental Studies של אוניברסיטת תל־אביב, ואחר כך הייתי ממייסדי כתב־העת Jerusalem Studies in Arabic and Islam של האוניברסיטה העברית בירושלים. כתב־עת זה הוא גם במה למאמרים הנובעים מן הכנס הבין־לאומי שמתכנס בירושלים אחת לשנתיים או שלוש, From Jahiliyya to Islam, שהייתי יוזמו ומייסדו.

אבל מרכז ענייני בכל השנים היה המחקר עצמו, הניסיון לדעת ולהבין. תחום המחקר שלי היה צמיחת האסלאם על רקע תקופת הג'אהליה וראשית התגבשותו מבחינה דתית ורוחנית ומבחינה חברתית וכלכלית. עבודתי התבססה על מקורות ובעיקר על כתבי־יד. לכל מאמר ומחקר צירפתי אפראט גדול, וכל מסקנה הייתה מבוססת היטב על המקורות.

בעבודת הדוקטור שלי התחלתי להתעניין במבנה השבטים הערביים. עסקתי במכה ובממלכות הערביות שהיו בגבול ביזאנץ ובגבול פרס. (מאמר שעסק בעניין זה תורגם מאנגלית לערבית ופורסם בהוצאה ממלכתית בבגדאד. מתרגם המאמר טען במבוא שהמאמר מלמד על דרכי ההשתלטות של האימפריאליזם האיראני על הערבים מאז ימי הג'אהליה; והימים ימי מלחמת איראן–עיראק.)

קיבלתי עליי להתקין את הכרך הרביעי של 'אנסאב אלאשראף', שהתחיל לעבוד עליו פרופ' מקס שלזינגר (סגן נשיא האוניברסיטה בשנות הארבעים). זאת הייתה עבודה לשנים רבות, אך ב־1971 היא הושלמה לטוב. העבודה מתבססת על שפע של מקורות ערביים מקבילים, כולל כתבי־יד.

בהמשך עברתי לעסוק בחקר חיי מוחמד. התעניינתי בהיבטים שונים הקשורים להתפתחות אמונותיו ולקשריו עם השבטים הערביים, עסקתי ברקע החברתי, הדתי וההיסטורי לפעילותו של הנביא ולצמיחת האסלאם, והשתקפות דמותו של מוחמד במסורת המוסלמית הקדומה.

ריתק אותי המעבר מן הג'אהליה לאסלאם, ועסקתי הרבה במגמות חברתיות ותרבותיות בתקופתו הפורמטיבית של האסלאם ובהשפעתן על התהוות ערכיו הבסיסיים. למשל במאמרי 'אל תצאו אלא לשלושה מסגדים' ניסיתי להסביר את מורכבות המאבק בין מכה, מדינה וירושלים על מידת קדושתן. במאמר אחר השתדלתי להסביר מדוע יש במסורת המוסלמית מגמה הפוסלת את החקלאות: עבודת האדמה מונעת מן העוסקים בה להשתתף בג'יהאד.

בכל העבודה הזאת הבינותי שעליי להגיע למקורות הקדומים ביותר, כלומר לאותם חיבורים שנכתבו במאה השנייה של האסלאם. מקורות רבים, חשובים ביותר, עדיין מצויים רק בכתבי יד (בעשרות השנים האחרונות נדפסו כמה מכתבי־היד שעל קריאתם עמלתי כה קשה, אבל רבים אחרים עדיין לא נדפסו). לצורך מחקרני נסעתי לספריות בכמה ארצות, ובהן הולנד, אירלנד, גרמניה, טורקיה ופרס, כדי לקרוא כתבי־יד ערביים בענייני חדית'. תצלומים של כתבי־יד הגיעו אליי גם ממדינות ערב. העיסוק בחדית' הביא אותי לידי מסקנות שלא תמיד היו לפי הזרם המקובל במחקר.

נראה לי שהצלחתי להראות את מלוא חשיבותה של המסורת האסלאמית, ודבריי התקבלו בעולם המדע. חוקרים מוסלמים שבעו נחת מיוחדת מהעלאת קרנה של המסורת ואישושה. המסורת קיימת. המסורת שופעת. אלפים ואלפים של ספרים (באיסטנבול לבדה יש 120 אלף כתבי־יד). צריך רק לקרוא ולקרוא, והתמונה משתנה לנגד עיניך.

היום תלמידי העוסקים במחקר והמלמדים באוניברסיטאות ממשיכים את דרכי ועל זאת גאוותי.

מתוך הדברים שאמר מ"י קיסטר ביום העיון לכבודו

מעולם לא הייתה לי גאווה אישית, אך היום אני גאה על הישגיהם של תלמידיי. הם ורבים אחרים שזכיתי להיות מורם הם היום המובילים בתחום המחקר של מדעי הערבית ושל הוראת האסלאם, ועל כך אני גאה.

הייתי מורה לערבית בבית הספר הראלי בחיפה, בית הספר של בירם, שהיה ערביסט בעצמו: הוא היה דוקטור לערבית והשתדל מאוד לפתח את מקצוע הערבית ואת לימודי האסלאם בקרב קבוצת תלמידים מיוחדת. האמנתי בהוראתי בחיפה, וגם מאז שבאתי הנה, לאוניברסיטה, האמנתי שעיקר ההוראה הוא בהבנת הטקסט. בקורס המיוחד דאגתי לניתוח של הטקסטים הדתיים, הבנה של המסורות בתורה שבעל פה (החדית') ודרשתי מהתלמידים עבודות על טקסטים היסטוריים. חיבתי לכתבייד ולפירושים דבקה גם בחלק מתלמידיי. אני עצמי השתמשתי בשיטה הזאת בעבודתי המדעית. לא הלכתי שבי אחרי התאוריות המודרניות על התחלת הלשון הערבית והתרבות המוסלמית. לא קיבלתי את התאוריה שהקוראן המקורי נכתב בארמית, כמו שטוענים מלומדים סופר-מודרניים בימים האחרונים. לא קיבלתי את התאוריה שעריכת הקוראן הושלמה במאות השמינית והתשיעית לספירה ושמחמד בכלל לא היה קיים. נשארתי בדעתי שהמקור העיקרי לתרבות האסלאם והשפה הערבית הוא הטקסט הקדום והוא נתון לשיפוטנו.

לכסוף עלי לשאול את עצמי אם זכותי היא שהגעתי לגיל תשעים. לא טרחתי לשם כך. אולי שנות החדש שזכיתי להן בזכות האוויר של מושצ'יסקה שבגליציה או בזכות הוריי. הם לא זכו להגיע הנה, כי נרצחו בשואה. ואולי זכיתי להגיע לגיל הזה הודות לחיים המשותפים עם אשתי, זהבה, חברתי לחיים, שעמדה לצדי בכל המצבים ונטלה חלק פעיל ביצירתי המדעית.

מה הם חידושיו של קיסטר בחקר הספרות הערבית והאסלאם? <...> עם עבודותיו הראשונות נמנים מאמרים גדולים על שבט תמים, אחד השבטים הגדולים של ערב בתקופה הסמוכה להופעתו של מוחמד. זה היה שבט שהתפרק והתמזג עם גופים חברתיים אחרים בחברה המוסלמית בתקופה שלאחריה. בספרות הערבית הקלסית יש ידיעות רבות על השבט הזה, אך אלה הן בגדר מסורות עמומות הנוגעות למציאות שחלפה ועברה ברובה מן העולם. רישום ארכיוני של עובדות ואירועים לא היה קיים בתקופה שקדמה לאסלאם, וגם לאחריה חלף זמן ניכר עד שנוצרה ספרות שהשתדלה למסור בצורה מסודרת ושיטתית את הידע ההיסטורי לגבי העבר וההווה. כיוון שכך אנו נאלצים להסתפק במידע שנמסר בעל פה, בדרך כלל בידי משוררים ומסרנים. אלה היו קשורים לשבט מסוים וחשו צורך להגדילו ולפארו, או שראו את שליחותם בכך שלקטו פיזורי מידע מפי בעלי הזיכרון שיכלו למסור את מה שראו או שמעו, וגם אלה היו בדרך כלל קשורים לקבוצה חברתית זו או אחרת, וראו את המאורעות בדרך ההסתכלות שתאמה את הסביבה החברתית שלהם.

הכמות הכללית של החומר גדולה מאוד, אך רובו נגוע בסובייקטיביות של המסרנים, בסלקטיביות של הזיכרון, ובאינטרסים של מלקטי הידיעות. למלקטים אלו היה לפעמים עניין מיוחד להגדיל ולפאר פרטים מסוימים או לטשטש פרטים אחרים. כיצד מתגברים על הקשיים הללו?

השיטה, כפי שמסתבר מטיכולו של קיסטר בחומר, היא להשתלט על כל החומר כולו, להכיר את הספרות הכרה מפורטת ומלאה, לצבור עשרות ולפעמים מאות ידיעות. הכוונה היא להגיע להבנה מדויקת ונכונה של כל אחת מן הידיעות הללו, ובעיקר להדגיש ידיעות צדדיות, לכאורה סתמיות, שאפשר לעשות בהן שימוש במהלך הדיון. זאת השיטה שקיסטר משתמש בה, למשל במאמרו 'מכה ותמים'. בין הדברים המאפיינים את מעמדו של שבט תמים בחברה הערבית הקדומה, כפי שמציין קיסטר, הייתה השליטה בשווקים, בעיקר בשוק עֶפְאט', והנישואין בין בנות שבט תמים ובני קְרִיש', שאפשרו את הקשרים המיוחדים שהיו בינם לבין מכה.

<...>

ההקשרים היהודיים של המסורות הערביות הקדומות באים לידי ביטוי בכמה מן המחקרים המרתקים של קיסטר. בדיקנות ובחריפות קיסטר בודק את המקורות הישירים הנוגעים לסיפור המעשה בבני קְרִיש' וגם את הזכרותיו של הסיפור בדיונים הנוגעים לעניין זה בספרות המשפטית הקדומה של האסלאם. בסיכום הדיון המדוקדק והמפורט הזה הוא מגיע למסקנה שסיפור הטבח שבוצע בגברים בני קְרִיש', השבט היהודי בערב, איננו בגדר מסורת מנותקת ומבודדת שאיננה מתקבלת על הדעת, אלא הוא ככל הנראה עובדה היסטורית המקבלת אישוש מכיוונים שונים. השימוש שעושים חכמי ההלכה המוסלמית בסיפור הזה, שאינו תואם לגמרי את ההנחיות הכלליות בקשר לאופן שבו יש להתייחס לאויבים הנופלים בשבי, מוכיח מצד בלתי צפוי (ובניגוד לטענתם של חוקרים אחרים) שהסיפור אכן נכון.

במאמר ששמו הוא ציטוט של חדית', "חדתיו ען בני אסראיל ולא חרג" (דהיינו: ספרו על אודות בני ישראל, ואין בכך פגם), קיסטר מנתח את המסורות העוסקות בשאלה אם מותר או אסור למסור ידיעות ומסורות על אודות היהודים מתוך כתבי הקודש שלהם. העמדה המובעת לגבי השאלה הזאת בחדית'ים נוטה לשני כיוונים סותרים, וניתוח העמדות הבאות לידי ביטוי בדרך זאת מספק דוגמה מצוינת לשיטת העבודה על המסורת המוסלמית שקיסטר נוקט בה. העמדות בעד ונגד מסירה של חומר השאוב מכתבי הקודש היהודיים או הנוצריים מביעות את הדעות המנוגדות בחברה המוסלמית הקדומה בנושא זה. מצד אחד, יש עמדה של כבוד והערכה לחומר היהודי (והנוצרי), שבחלקו שימש מקור ורקע לתפיסות של האסלאם, ומצד שני הייתה מידה רבה של חשדנות וחששות לגבי ההשפעה היהודית העלולה לחדור לתוך לב המסורת המוסלמית. עמדה של פשרה גרסה שאמנם מותר להגות בתורה, בספר תהלים ובאוונגליונים, אך יש להסתפק בקוראן. מבעד להסתכלות בנושא זה, שהוא צדדי לכאורה, אפשר לעמוד על היחס הדו־משמעי למורשת היהודית והנוצרית בתוך הספרות המוסלמית.

אותו נושא העסיק את קיסטר גם בכמה ממחקריו האחרים. במאמר מיוחד המוקדש לשאלה באיזו מידה מותר למוסלמי להידמות ליהודים ולנוצרים ("אל תידמו...") לא תשבהוא) קיסטר סוקר מסורות רבות בתחומים מרובים של הפולחן הדתי, ומראה על המגמה שהייתה קיימת לבחור בדרכי פולחן המבליטות את השוני בין המוסלמים לבין בני הדתות הקרובות האחרות, יהודים ונוצרים. מעניין להיווכח שהמנהג המוסלמי הקדום היה של תפילה בנעליים, כדי להיבדל מן היהודים, שנהגו להסיר את נעליהם לצורך התפילה. רק בתקופה מאוחרת יותר נשתרש המנהג של תפילה ברגליים יחפות במסגדים. <...> במסורת העממית של האסלאם נחקקה דמותו של הנביא כנועל נעליים, ונעליו של הנביא נעשו מושא של הערצה ופולחן. אין ספק שהידיעות על הנביא הנועל נעליים גם בשעת התפילה לא יכלו להיווצר בתקופה מאוחרת יותר באסלאם, כיוון שמה שנקבע בפולחן המוסלמי בתקופה מאוחרת יותר הוא דווקא הנוהג המחייב חליצת נעליים.

הקטע לקוח ממאמרו של שאול שקד, 'מ"י קיסטר וחקר האסלאם הקדום', בתוך: מ' לקר (עורך), 'מ"י קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, הוצאת י"ל מאגנס, ירושלים

חברים חדשים באקדמיה

טקס קבלת החברים החדשים נערך בבית נשיא המדינה מר משה קצב כמדי שנה בשנה. נשיא המדינה ונשיא האקדמיה העניקו לפרופ' מלאכי בית-אריה ולפרופ' חיים סידר את תעודת החברות באקדמיה.

פרופ' חיים סידר מקבל את תעודת החברות באקדמיה מידי נשיא המדינה ונשיא האקדמיה. לידם גב' טני סידר, האם.

פרופ' מלאכי בית אריה מקבל את תעודת החברות באקדמיה מידי נשיא המדינה ונשיא האקדמיה.

ערכה של שתיקה

היה היתה בעיר חמדן אשר בפרס אקדמיה מפורסמת, אשר הסעיף הראשון בחוקתה מנסח כך: חברי האקדמיה יחשבו הרבה, יכתבו מעט, ולדבר ימעיטו ככל האפשר. קראו לה "האקדמיה השותקת", ולא היה בפרס מלומד אמתי אחד שלא השתוקק להיכנס לתוכה. דוקטור זב, מחבר ספר קטן מצוין, שמע בקצווי פינתו הנידחת, כי יש מקום פנוי באקדמיה השותקת. מיד נסע לחמדן, בא אליה, ובהתייצבו ליד מפתן הטרקלין שבו נאספו חברי האקדמיה, ביקש מאת שומר הסף למסור ליושב-ראש את הפתקה שבה היה כתוב: ד"ר זב מבקש את המקום הפנוי. שומר הסף מילא מיד את השליחות שהוטלה עליו; אולם הדוקטור ופתקתו הגיעו במאוחר מדי. המקום כבר היה תפוס.

האקדמיה הצטערה מאוד על התקלה הזאת. היא קיבלה, במידת-מה למרות רצונה, גנדרן אחד, שמדברותיו הנוצצות והקלות עוררו התפעלותם של הפתאים, וראתה את עצמה נאלצת לסרב לקבל את הדוקטור זב, פחד הפטפטנים, רחב הדעת ועשיר התבונה. היושב-ראש, שהוטל עליו להודיע לדוקטור את הבשורה הבלתי-ינעימה הזאת, כמעט לא היה יכול להחליט בעצמו ולא ידע כיצד לנהוג. לאחר שחשב זמן-מה, מילא גביע גדול מים. אך מילא אותו כל כך עד שטיפה אחת יתרה הייתה מעבירה את המים על שפתו; אחר-כך נתן אותו כי יכניסו את המועמד. הלה נכנס באותה הבעה פשוטה וענווה, שהיא כמעט תמיד אות לערך של ממש. היושב-ראש קם, ובלי לבטא אפילו מלה אחת, הראה לו בתנועה עגומה את הגביע המלא כל-יך. הדוקטור הבין כי אין עוד מקום פנוי באקדמיה. אולם בלי לנפול ברוחו, עלה בדעתו להסביר, כי חבר נוסף באקדמיה לא יקלקל מאומה. הוא ראה לרגליו עלה ורד, הרים אותו ושם אותו בעדינות על פני המים, ועשה זאת כל כך יפה, שאפילו טיפה אחת לא נשפכה.

לתשובה מוחכמת זו מחאו כל האנשים כפיים; ודוקטור זב נתקבל בתשואות. מיד הגישו לו את פנקס האקדמיה, שבו היו החברים החדשים רושמים את שמותיהם. הוא רשם את שמו ולא נותר לו אלא לומר, כנהוג, משפט אחד של תודה. אולם, כאקדמאי שתקן באמת הודה דוקטור זב בלי לומר אפילו מילה אחת. הוא רשם בשולי הספר את המספר מאה, הוא מספר חבריו החדשים. אחר-כך, לאחר שהוסיף אפס לפני המספר, כתב למטה: "ערכם לא יעלה ולא ירד (0100)". הנשיא הודה לדוקטור העניו בנימוס רב ובחכמה: הוא העביר את האפס אל סוף המספר, וכתב: "ערכם יעלה פי עשרה (1000)".

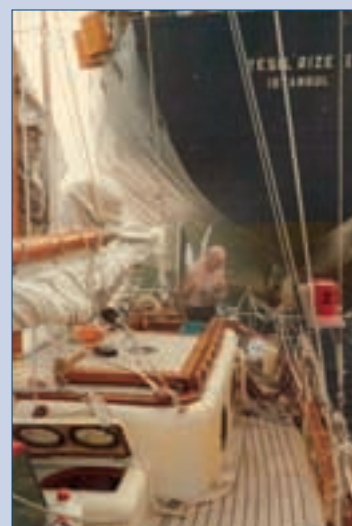
את הדברים האלה קרא המנחה, דן כנר, בטקס בבית נשיא המדינה. הם לקוחים מ'חכמת הדורות מבחר סיפורים לילדים', תרגם וכינס יצחק לבנון, ציורים: שיפרין, הוצאת אחיאסף ירושלים. המחבר הוא Pierre Simon Ballanche (1776-1847), הוגה דעות צרפתי מן האסכולה הרומנטית שעסק בהוצאת ספרים. היה חבר האקדמיה הצרפתית.

ב'2 בדצמבר 2003 ציינה האקדמיה את יום הולדתו השמונים וחמש של פרופ' ישראל דוסטובסקי.

פרופ' חיים הררי הרצה על "הצצה ממעמקי האדמה אל ראשית היקום". כמה חברים סיפרו על ישראל דוסטובסקי המדען, האדם והחבר.

פרופ' ישראל דוסטובסקי היה סקיפר בסירת מפרש. ביום הולדתו השמונים וחמש תיאר פרופ' אשר כריזם הרפתקאות שישראל והצוות עברו בהפלגות לטורקיה, יוון ויוגוסלביה. ישראל גילה בהן תכונות רבות של מדען דגול, ובהן מנהיגות, יצירתיות והחלטיות.

ב'20 במאי 2004 חגגה האקדמיה את יום הולדתו השמונים של פרופ' מיכאל סלע.

פרופ' רות ארנון הרצתה על 'ארבעה עשורים של אימונולוגיה עם מיכאל סלע'.

אקדמיה וממשל לקידום המדע והחברה

האתגר המשותף

כינוס בין-לאומי של נשיאי אקדמיות לאומיות למדעים

האקדמיה מספקים מידע נטול פניות. הגוף המזמין רואה את הדוח בפעם הראשונה בשעה שהוא מובא לידיעתו ולידיעת הציבור והתקשורת בעת ובעונה אחת. האקדמיה עושה למען קבלת החלטות ציבוריות על בסיס של ייעוץ מדעי. אין היא אומרת לממשלה מה לעשות, אלא מזהירה מפני התוצאות. כדי שיוכלו לפעול כך על האקדמיות להיות עצמאיות לחלוטין וחופשיות מהתערבות ממשלתית. זו הדרך להבטיח את אמון הציבור ולהימנע מהחלטות קצרות טווח שהן בלתי נמנעות בפוליטיקה.

המדע יכול לקדם אנשים מוכשרים מהשכבות החלשות בחברה. הוא

תורם לדימוי החיובי של ישראל ומקדם את קבלתה בקרב הקהילה הבין-לאומית. ישראל היא "נס מדעי", אמר אלברטס.

פרופ' פיטר דרנט ציין שלוש דרכים של אקדמיות לאומיות לבניית חוסן לאומי: קידום העצמאות וחופש המדע; עידוד חשיבה ביקורתית; עידוד המחקר. בעצם ההתערבות בתהליך הייעוץ המדעי הממשל מאבד את מה שהוא זקוק לו ביותר: מבחן אמתי של המציאות.

פרופ' אמיל-אטיאן בוליה סיפר על תפקיד המתווך שמילאה האקדמיה הצרפתית במשבר בין הממשלה הצרפתית ובין קהילת המדענים בצרפת.

פרופ' יאן קרלסון סיפר שהאקדמיה השוודית מוציאה דוחות רבים למען העשרת הידע של הציבור. החופש האקדמי ועצמאות הייעוץ הם המפתח המוכח להצלחת יחסי האקדמיה והממשל.

פרופ' יעקב זיו אמר שעם כל הצלחותיה המרשימות של ישראל במדע, בשנים האחרונות מגדל השן הוא מקום מושבו של הממשל. אמנם השרים בישראל תומכים בכנות במדע כנתיב לקדמה, אך קשה לשכנע את גופי הממשלה ואת שריה שהם אכן זקוקים לייעוץ מדעי. האקדמיה הישראלית רואה זכות וחובה לתרום להעמקת הידע בשאלות מהותיות למדע ולחברה בישראל.

נשיא המדינה וארבעה נשיאי אקדמיות עומדים מימין לשמאל: פרופ' פיטר דרנט, פרופ' ברוס אלברטס, פרופ' אטיאן אמיל בוליה, פרופ' יאן קרלסון. יושבים משה קצב ופרופ' יעקב זיו.

בכינוס שערכה האקדמיה באייר תשס"ד (17-18 במאי 2004) השתתפו 5 נשיאי אקדמיות לאומיות למדעים:

נשיא האקדמיה הלאומית האמריקנית למדעים, **פרופ' ברוס אלברטס**, נשיא האקדמיה הלאומית הצרפתית, **פרופ' אטיאן-אמיל בוליה**, נשיא ארגון האקדמיות הכל-אירופיות (ALLEA) והנשיא היוצא של האקדמיה המלכותית ההולנדית, **פרופ' פיטר דרנט**, הנשיא היוצא של האקדמיה המלכותית השוודית, **פרופ' יאן קרלסון** ונשיא האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, **פרופ' יעקב זיו**. כיבדו את הכינוס בהשתפותם כמה אישי ציבור ובהם שר המדע והטכנולוגיה ח"כ אליעזר (מודי)

זנדברג, השרה לקליטת העלייה ח"כ ציפי לבני, יו"ר ועדת המדע והטכנולוגיה בכנסת ח"כ מלי פולישוק-בלוך, יו"ר הוועדה לתכנון ולתקצוב פרופ' שלמה גרוסמן. מטרת הכינוס הייתה לסקור תבניות ביחסי האקדמיה והממשל בעולם המערבי ובמדינת ישראל. נדונו האפשרויות והדרכים לפעולה למען קידום המדע – ברמה הלאומית והבין-לאומית בתנאים כלכליים ופוליטיים מורכבים.

אלה נושאי הדיון:

מודלים של קשרי אקדמיה-ממשל: הזוויות הבין-לאומית
אוריינות מדעית וחינוך למצוינות במדעים
מו"פ באקדמיה ובתעשיות הטכנולוגיות
אתגרים עתידיים – פיתוח מדיניות בנושאי מדע, אתיקה וחברה

פרופ' ברוס אלברטס אמר כי יחסי הגומלין בין האקדמיה הלאומית האמריקנית לבין הממשל מצליחים כיוון ששני הצדדים מבינים את משימתה החיונית של האקדמיה: לומר את האמת לשלטון. תפקידה של האקדמיה האמריקנית כיועץ לממשלה החל בשנת 1863. האקדמיה מבקשת לשמר את קולה העצמאי, ולכן אינה omnibus government appropriation. האקדמיה מכינה בכל שנה יותר מ-200 דוחות לפי בקשתם של סוכנויות וגופים. דוחות

חודש ההסכם לשימוש במתקן הסינכרוטרון האירופי

לרגל חידוש ההסכם בין ישראל ובין ESRF לחמש שנים (2004–2009) ערכה האקדמיה יום עיון על מחקרים באמצעות

מאיצי סינכרוטרון במדע הישראלי (ינואר 2004). הוצגו מחקרים של מדענים מישראל המשתמשים בקרינת סינכרוטרון בשטחי מדעי החיים, מדע החומרים, פיזיקה וכימיה.

הדוח הראשון של InterAcademy Council הוגש למזכ"ל האו"ם

נשיא האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים הגיש את הדוח לממשלת ישראל.

בדוח זה – "Inventing a Better Future: Strategy for Building Worldwide Capacities in Science & Technology" – מוצגים נתונים המלמדים על הפערים בין המדינות במספר המדענים והמהנדסים הממוצע באוכלוסייה וכן בתקציבי המו"פ.

הדוח ממליץ לחזק את היכולת המדעית והטכנולוגית במדינות העולם המתפתחות באמצעות הקמת מכוני מחקר, גופים אקדמיים ואקדמיות לאומיות שישמשו כלי ייעוץ לממשלותיהן וגשר לשיתוף פעולה בין המו"פ לתעשייה.

IAC הוא גוף לא ממשלתי שהוקם בשנת 2000 ומייצג תשעים אקדמיות למדעים ברחבי העולם. מטרתו לייעץ בנושאי מדע וטכנולוגיה לגופים וארגונים בין-לאומיים, ובכלל זה האו"ם והבנק העולמי. הוועד המנהל של IAC מורכב מנשיאי 15 אקדמיות לאומיות: אנגליה, ארה"ב, ברזיל, גרמניה, דרום-אפריקה, הודו, יפן, ישראל, מלזיה, מקסיקו, סין, צרפת, רוסיה, שבדיה, ארגון האקדמיות של העולם השלישי.

ישיבת הוועד המנהל של איגוד האקדמיות הבין-לאומי

פרופ' שאול שקד, נשיא האיגוד, ייצג את האקדמיה בישיבה בפרז' בפברואר 2004.

הוועד המנהל דן ביישום ההחלטות בדבר הרפורמות בסדרי הטיפול בפרויקטים של איגוד האקדמיות. הוחלט שאחת לארבע שנים יעמוד כל פרויקט לדיון מעמיק, ויוחלט אם להמשיך בו בחסות האיגוד. פרופ' שקד הציע לבטל את חלוקת הפרויקטים של האיגוד לקטגוריות של מפעלים המקבלים תמיכה מן האיגוד ומפעלים שאינם יכולים לקבל תמיכה. כך יוכלו כל מגישי תכניות המחקר המאושרות על ידי האיגוד לבקש תמיכה כספית, אך מאחר שהמשאבים מצומצמים, תינתן תמיכה כזאת רק בהיקפים קטנים לתקופות קצובות ובהתניה של מימון ממקורות אחרים.

הוועד המנהל דן גם בצורך לשנות את דרכי גביית מס החבר מן האקדמיות החברות באיגוד. ועדה שדנה בעניין זה הציעה לבסס את דמי החבר בעיקר על התל"ג הלאומי של הארצות החברות באיגוד.

ביקור הנשיא בסין ובצרפת

לפי הזמנת נשיא מדינת ישראל הצטרף אליו נשיא האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בביקוריו הרשמיים בסין (דצמבר 2003) ובצרפת (פברואר 2004).

היחידה למדיניות המחקר המדעי

בנובמבר 2000 החליטה מועצת האקדמיה להקים יחידה למדיניות מדע שתפעל לקידום ההצטיינות במערכת המחקר המדעי וההשכלה הגבוהה. עוד החליטה מועצת האקדמיה כי היחידה תפעל בתקציב סגור ממקורות הקרנות השמורות שאינן מיועדות לקרן הלאומית למדע, וכי המועצה תמנה ליחידה זו ועד מנהל.

בוועד המנהל של היחידה יכהנו יו"ר הנהלת הקרן הלאומית; יו"ר הנהלת קרן ביכורה; יו"ר קרן בת-שבע דה רוטשילד; נציגי פורום 'צעירי האקדמיה' משתי החטיבות. יו"ר הוועד המנהל יהיה יו"ר מועצת הקרן הלאומית למדע או נשיא לשעבר. היחידה תדווח למועצת האקדמיה פעמיים בשנה.

בימים אלו הושלמה הקמת המסגרת המנהלית של היחידה. מתוכננות הפעולות האלה: תוקם ספרייה ובה כתבי-עת העוסקים במדיניות מדע; ייערכו דיונים בנושאים הרלוונטיים; יוזמנו אישים מחו"ל; יוכן חומר רקע להערכת שטחי מחקר ויוזמנו סקרים ומחקרים על מצבם ועל מערך המחקר.

תקציב היחידה יהיה כ-250,000 דולר לשנה. מקורו מעודפים של קרנות שמורות בלתי מיועדות שברשות האקדמיה או מהקרן האמריקנית למחקר בסיסי בישראל. התקציב יכסה את משכורת מנהל היחידה, הוצאות מנהליות, הוצאות ייעוץ, הזמנת מחקרים, אחזקת הספרייה, ארגון מפגשים ועוד.

האספה הכללית של Allea

פרופ' איתן קולברג ופרופ' חיים תדמור ייצגו את האקדמיה באספה הכללית של ALLEA בבריסל במרס 2004. אלה הנושאים שנדונו: Intellectual property rights; Science and media; Science and humanities, different worlds; Scientific lingua franca and national languages. הדוברים עמדו על הכורח לאזן בין זכויות יוצרים לבין הפצה חופשית של מידע מדעי. הובעה דאגה ממיעוט התעניינותו של הנוער בנושאי מדע וטכנולוגיה, והועלו הצעות כיצד לגייס את אמצעי התקשורת לסייע בהגברת המודעות לנושאים אלו, למשל הקמת ערוצי טלוויזיה יעודיים או הכשרת עיתונאים שיכתבו ברמה גבוהה על נושאים מדעיים. נידונה סוגיית הקשר בין מדעי הרוח, מדעי הטבע ומדעי החברה והצורך בהיכרות הדדית טובה יותר. לדברי כמה משתתפים, מדעי הרוח נמצאים במגננה בשל הצורך להוכיח את חיוניותם בעידן הטכנולוגיה. דיון ער במיוחד היה בשאלת מעמדה הדומיננטי של השפה האנגלית מול השאיפה להגן על השפות הלאומיות של אירופה. בתום הדיונים המדעיים אושרה בחירתם של חברים חדשים: האקדמיות למדעים של מונטנגרו, סרביה וקוסובו.

שירים חדשים מן הגניזה

שיחה עם חיים שירמן ז"ל

על בית הוריו ועל ראשית חינוכו העברי

נולדתי בקיבוץ במשפחה של אנשים עשירים. הוריי השתדלו מאוד להקנות לי השכלה רחבה. אבי היה שומר מצוות ודאג גם לחינוכי העברי, שכולו ניתן לי בבית. הזיקה לשירתנו הקדומה באה לי מילדותי. כשהייתי בן 12-13 קראתי כל מיני טקסטים בעברית. המורה ששכר אבי ללמדני עברית השתדל לעניין אותי בלימוד, אך לצערי, רבים מן הדברים שהביא לי לקריאה – כגון 'יצירות של מנדלי מוכר ספרים' ושלוש עליכם – לא היו לפי טעמי. פעם אחת הביא אתו המורה את הקינות לתשעה באב, וקראנו יחד את 'ציון הלא תשאל'. בפעם הזאת הצליחה שיטתו: התעניינותי נתעוררה בבת אחת. התיישבתי ותרגמתי את השיר לרוסית. מעוניין הייתי להכיר עוד שירים מן הסוג הזה, וחיפשתי היכן אפשר ללמוד על התחום הזה. אמנם המקום שבו נולדתי לא היה נוח ללימודים כאלה, והזמן, ימי המהפכה הגדולה ברוסיה בשנת 1918, היה קשה לחיפושים. בספריות לא יכולתי למצוא דבר. אחרי חיפושים ארוכים הצלחתי בכל זאת להשיג ספר גרמני שהוקדש למקצוע הזה, הוא ספרו הנודע של יחיאל מיכל זק"ש על שירת הקודש העברית של יהודי ספרד. ספר זה נמצא עד היום הזה בספרייתי, והוא הספר היחיד שהבאתי עמי מחוץ לארץ הנה. מן הספר הזה תרגמתי עמודים רבים לרוסית כדי להבין אותו לעומק. המשכתי בחיפושים האלה בכל מקום שחינני בו בדרך מרוסיה לגרמניה, נסיעה שבה התעכבנו גם ברומא. אני עוד זוכר שרצתי גם שם לספריות, ושמחתי מאוד כשמצאתי כל מיני מאמרים וספרים שהיו באיזו צורה שהיא קרובים למקצוע שבחרתי לי.

על ראשית צעדיו במחקר

כשהגעתי לברלין ולמדתי גרמנית התחלתי לאסוף לי חומרי יסוד לחקר המקצוע שעדיין לא ראיתי לו זכר בשום מקום – חקר שירת ימי הביניים העברית. עוד בהיותי תלמיד גימנסיה ביליתי הרבה שעות בספריית הקהילה היהודית בברלין. לקהילה הזאת הייתה ספרייה הגונה מאוד באותה תקופה. הואיל וגיליתי חיש מהר שספרי סיכום לתחום זה, מחוץ לספרי צונץ, אינם קיימים, החלטתי לאסוף בעצמי את החומר הדרוש לסיכום כזה מתוך כל מיני ספרים. עברתי על כתיבתי, על סדרות שלמות זו אחר זו, כדי לרשום לי ביבליוגרפיה. את החומר ערכתי בקונטרסים, לפי שיטה שלא הייתה רעה כלל: הוברר לי כבר אז ששירה עברית נוצרה בכמה ארצות.

פיוטי חדותא בר־אברהם

על לימודיו האקדמיים ועבודת הדוקטור

כשהגעתי לאוניברסיטה ידעתי מראש מה אני מבקש ללמוד. מן הצד הזה שפר גורלי מגורל רוב הסטודנטים בעולם, שבחירת המקצוע היא דילמה קשה עבורם. באוניברסיטה של ברלין נרשמתי למחלקה לשפות שמיות כי רציתי בעיקר ללמוד ערבית. ידעתי שהמקצוע

השנה מלאו מאה שנה להולדתו של חיים שירמן. מובאים כאן קטעים מריאיון ששודר בקול ישראל בתכנית 'מילים שמנסות לגעת' בינואר 1980 במלאת לו שבעים וחמש שנה. המראיינים: דן פגיס, עזרא פליישר ושמואל הופרט. ההקלטה נמסרה לאקדמיה באדיבות רשות השידור.

בגרמניה. אני ניגנתי שם וניגנתי גם אחרי כן. כשהגיע הזמן להחליט סופית על מקצועי היסטורי אם לבחור במחקר או במוזיקה. אני מודה כי חשבתי לבחור במוזיקה, אבל היה מקרה שקצת הרתיע אותי. אחד התלמידים שלמד אתי אצל קלינגר היה זקוק לפרנסה וניסה להסתדר ככנר, אך הדבר עלה בקושי. גם מאחרים שמעתי שדרך זו אמנם נותנת סיפוק לנשמה אבל היא קשה מבחינת הקיום. והואיל והייתה לי הזדמנות, למזלי, להיכנס לעבודה בתחומי, שירת ימי הביניים, ויתרתי על המוזיקה כמקצוע.

על ראשית עבודתי במחקר

עבודתי הראשונה כשסיימתי את האוניברסיטה הייתה ההשתתפות באנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית-עברית שיצאה אז בברלין בהוצאת אשכול. אני חיברתי למעלה מ-300 ערכים בשביל האנציקלופדיה הזאת, והייתי כמובן מעוניין להוסיף ולעבוד בתחום זה. והנה נודע לי מתוך שיחה עם י"מ אלבוגן שיש אולי סיכוי כי אוכל באמת לעבוד עבודה קבועה במסגרת מוסד מדעי. באותם הזמנים החליט שלמה זלמן שוקן – לאחר שהייתה לו תאונה קשה שבה נספה אחיו והוא בעצמו נפצע קשה – להקים לזכר האח הזה מכון מיוחד. אלבוגן הציע לו לייסד מכון לחקר השירה העברית. אל הכיוון הזה דחף את שוקן עוד גורם בעל חשיבות רבה. הוא היה אוהב ספר ידוע: הוא רכש לו הרבה ספרים וכתבייד, והצליח באותה העת לרכוש כתבייד בעל ערך יוצא מן הכלל, הוא כתבייד שקיבל אחר כך את המספר 37 באוסף שלו. כתבייד זה היה

שיר האזור "יעלה אדומה"

בוודאי ראוי למחקר ולשימוש בפרסומים. בכתבייד זה נמצא בין השאר ההעתק היחיד (אמנם בעריכה מאוחרת) של דיואן שלמה אבן גבירול, ובו הרבה שירים שלא נודעו עד אז. מר שוקן החליט לפרסם קובץ זה. כדי לעשות זאת החליט להזמין את גדול המהדירים של השירה העברית באותה התקופה – ד"ר חיים ברודי מפרגה. אמנם ברודי עסק באותה העת בההדרת שיריו של משה אבן עזרא, אבל הוא הסכים לפנות אל שירי אבן גבירול עם סיום עבודתו. אני צורפתי כעוזר מדעי למוסד הזה, והשתתפתי גם עבודה על הוצאת שירי אבן גבירול.

שבחרתי בו מחייב זאת. באותה העת ביקרתי כשומע חופשי בשיעוריו של אלבוגן במוסד שבו לימד – בית המדרש הגבוה למדעי היהדות. כשאמרתי לו במה אני מעוניין אמר: אם כן, נערוך לכבודך קורס בשירת ימי הביניים. וכאשר גמרתי את לימודי אצלו אמר: עכשיו הרי אתה צריך להתרגל גם ללמד את האחרים, ואני מציע לך שתערוך אצלנו קורס בשירת ימי הביניים.

בחוג לבלשנות שמית של אוניברסיטת ברלין לימד אז ערבית אויגן מיטווק. סורית ואכדית למדתי אצל מייסנר. בשנים ההם עסקתי במחזה 'צחות בדיחותא דקידושין' של יהודה סומו. כבר אז הייתה בידי העתקה מלאה של היצירה הזאת, לאחר שבאתי בקשרים עם אלכסנדר מרקס, מנהל ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק. הוא, ברוב טובו, לא רק שלח לי את כל כתביהיד שידעתי שהם שמורים שם, אלא גם העיר לי על כתבייד שלא הכרתי. ביאליק בא אותם הימים לברלין. הציגו אותי לפניו, ואני הראיתי לו את המחזה הזה ושאלתי שמה אפשר יהיה לפרסמו. ביאליק קרא את הטקסט תוך כמה ימים. הוא התלהב ממנו, ואמר לי שהוא מקבל אותו לפרסום ב'רשומות', קובץ שעל עריכתו שקד בימים ההם. אלא שהכרך שהוא חשב עליו, הכרך החדש, לא הופיע כלל. אבל זה עניין בפני עצמו. מכל מקום אני חשבתי על המחזה הזה כנושא לדוקטורט. באתי אל מיטווק והראיתי לו את כתביהיד, ושאלתי אותו אם אפשר להשתמש בזה בשביל עבודת דוקטורט. על כך הוא חיך ואמר לי: לכאורה כן, אבל הרי עבודת דוקטורט צריכה להראות מה למדת כאן ולא מה שהבאת אתך. אתה צריך להציע נושא שאינו עוסק בטקסט עברי סתם, אלא בטקסט הקשור גם בערבית. אמרתי למיטווק: אם כן, אני מציע לך טקסט שדורש ידיעת הערבית והעברית יחד – את 'מחברות איתאל', התרגום העברי של אלחריזי למקאמות הערביות של אלחריזי. הוא קיבל את הצעתי.

על יחס הוריו אל המקצוע שבחר

הוריי קיבלו את אהבתי לחקר הספרות העברית של ימי הביניים ברגשות מעורבים. לאמי לא הייתה דעה בעניין זה, היא בוודאי הייתה מוכנה להסכים לכל בחירה שלי. אצל אבי באמת היו קצת ספקות, משום שחקר השירה העברית לא היה בכלל קיים כמקצוע. במבוא לספרו 'מבחר השירה העברית' חיים ברודי מעיר שאין לומר כלל שהמקצוע הזה מתפשט. לעתים רחוקות, הוא אומר, פעם אחת בשנים רבות, מופיעה איזו דיסרטציה שנועדת לתחום זה. אבי לא ראה בזה אלא קצת מוזרות, קצת שיגעון שלי. אך הואיל ושומר מצוות כמוהו לא הייתי, הוא התנחם שעל ידי כך תהיה לי איזו קרבה ליהדות.

על יחסו למוזיקה

התחלתי לנגן בכינור כשהייתי בן שתיים-עשרה, אבל זה מצא חן בעיניי והקדשתי לזה זמן רב. המוזיקה בכלל עניינה אותי. למדתי גם לנגן בפסנתר, אלא שזה היה לימוד אוטוידקטי. כשגמרתי את הגימנסיה הוחלט שאכנס לבית המדרש הגבוה למוזיקה של ברלין, והצלחתי להתקבל שם. במשך חמש השנים שהייתי באוניברסיטה למדתי גם באקדמיה למוזיקה. מורי היה איש בעל שם בתחומי, קרל קלינגר. הוא ניהל אז אחת משתי הרביעיות המפורסמות ביותר

המכון לחקר השירה העברית נוסד בשנת 1930 והוציא לאור בשנים 1930-1934 כמה ספרים. יש להזכיר את הכרך הראשון של ידיעות המכון, שאמנם יצא בגרמנית, אבל הכיל מחקרים עם טקסטים עבריים. בין הספרים שנדפסו היו חיבורים של מנחם זולאי, של א"מ הברמן ושל ספרי הראשון מטעם המכון היה האנתולוגיה של השירה העברית באיטליה. בשנת 1934 הוחלט להעביר לירושלים את המכון כולו על האוספים שכבר היו בו. הגעתו לירושלים באביב 1934. המבחר של השירה העברית באיטליה יצא לאור כמה שבועות לפני כן.

על הגניזה הקהירית

עבודתי המרוכזת והארוכה על קטעי השירה שבגניזה הקהירית התחילה לאחר נסיעותיי לאנגליה מטעם מכון שוקן, בשנים 1931 ו-1932. זה היה בשבילי זמן מיוחד במינו; אני מודה: חוויה. משום שקטעי הגניזה לא היו שמורים אז באותו בניין מכוער הדומה יותר לבית חרושת שרואים כיום בקמברידג', אלא באחד הקולג'ים הישנים, בניין מלא חן ונוחות שדמה לארמון. לא רבים נמנו עם באי הבית הזה, משום שזו הייתה זכות שלא כל אחד התכבד בה, אבל מי שעבד שם הרגיש כאילו בביתו. שעות העבודה לא היו נוחות לי, נדמה לי שהספרייה נפתחה ב-10 בבוקר ונסגרה ב-4 אחרי הצהריים, אבל אני נהניתי כל כך מן העבודה שויתרתי ברצון על ארוחת הצהריים שלי, ומ-10 עד 4 עבדתי שם. רק אחרי שיצאתי משם חשבתי על עניינים אחרים. זו הייתה חוויה משום שבאמת גיליתי באותו זמן שפע של דברים מופלאים. זה יהיה סיפור ארוך לספר על כולם, די אם אומר שחלק גדול מאוד של פיוטי יוני, שאחר כך עסק בהם חברי המנוח מנחם זולאי, מצאתי שם. היה קל למצוא את הקטעים האלה, וניתן להתפלל על כך שקודמי לא גילו אותם, משום שחלק ניכר מהם היו מועתקים על גליונות קלף קדומים והועתקו לפי תבנית קבועה: היה אפשר לזהות אותם בקלות לפי הפורמט שלהם. רבים משרידי 'מחזור יוני' זה אף נכרכו יחד או בקרבת מקום בקובצי כתבי-יד שהותקנו בקמברידג'. די היה לדפדף בהם כדי לגלות אותם. ומלבד זה גם על תקופת ספרד למדתי כמה דברים נפלאים כשהייתי שם.

אמנם דבר אחד לא ידעתי, והוא שההפתעה הגדולה עדיין מצפה לי. חשבתי כי אוסף הגניזה שעסקתי בו הוא היחיד, והוא מכיל כל מה שיש מכתבי-יד אלו בקמברידג'. אבל כעבור כמה עשרות שנים הוברר לי מתוך שיחה עם ש"ד גויטיין, שהתחיל אף הוא לעבוד בגניזה, כי בביקורו האחרון בקמברידג' נמצא שם איזה אוסף חדש. אם אהיה פעם באירופה, אמר, כדאי לי להיכנס לספרייה ולהסתכל בממצא הזה מקרוב. ובאמת בקיץ הבא נסעתי לקמברידג', עליתי למגדל המקטש את הבניין המשונה הזה (החומר היה שמור בזמנו של גויטיין במגדל, אבל בינתיים כבר הורידו אותו למחסן למטה), ושם

ראיתי לתמהוני שלושים ארגזים פתוחים. הוצאתי כמה קטעים כדי להסתכל בתוכם, והוברר לי שבעצם, לפי חיזוניהם ולפי אופיים, אין הם נבדלים כלל מקטעי גניזה שראיתי לפני כן. הוברר לי שצריך לראות את החומר הזה בפרוטרוט. ביקור של יומיים-שלושה לא יספיק לזה.

לא יכולתי להישאר בקמברידג' חודשים רבים, רק שבועות, והייתי צריך במינימום של זמן לעשות את המקסימום. מה היה תפקידי? אני לקחתי כל ארגז שהובא לי ומיניתי את תוכנו מיון ראשון. העבודה הזאת הייתה קשה מאוד, לא רק משום לחץ הזמן, אלא גם מפני התנאים הפיזיים. הגניזה הייתה מלאה אבק. כשהייתי פותח ארגז ומוציא מתוכו משהו הכול היה מתכסה אבק. הייתי מתרחץ עשרים פעם ביום כדי להוריד את האבק הזה ממני, ואף על פי כן, כשביללה הלכתי לישון הייתי שוב מכוסה אבק. אינני יכול לומר על עצמי שיש לי אופי של ארכאולוג. יש ארכאולוגים שבשבילם להתלכלך זה התענוג העליון. אני בחפץ רב הייתי מוותר על הכבוד הזה, אילו נמצא משהו לעסוק בזה במקומי. אבל נראה שלפני שבאתי לשם לא היה איש מעוניין במלאכה זו. מכל מקום אני רוצה לומר כי התוצאות היו מעניינות, כיוון שאותה 'סדרה החדשה' (כפי שקראו לה), הכילה גם כן תגליות לרוב שעוד לא גמרו את לימודן.

משלים מחוזרים

לקח לחוקרי הגניזה

מי שבא לחקור את קטעי הגניזה על מנת לעשות תגליות, ועד כמה שאפשר תגליות מהירות, לרוב יוצא מן העסק הזה מאוכזב. זוהי עבודה שדורשת סבלנות. רוב החומר הזה אינו חשוב: לרוב מגלים שם קטעים מן ההגדה של פסח או ממזמורי תהלים; מזה יש שם בשפע. רק לעתים רחוקות עולים משם ממצאים חשובים באמת, ואלה לא תמיד צורתם מעידה על חשיבותם. לפעמים כתבי-יד שיש לו צורה עלובה ביותר הוא הבסיס לתגלית חשובה. יש כאלה דוגמאות למאות. אזכיר למשל את גילוי הדיוואן של יצחק אבן

כלפון. גילוי זה נתאפשר בזכות קטע עלוב מן הגניזה. קטע זה לא זיהיתי אני אלא ברודי. הוא הכיר בשריד הזה טקסט שדוידסון פרסם ב־Jewish Quarterly Review בלי שידע לזהות את מחברו. אותו טקסט נמצא בשריד הנזכר כשהוא מיוחס במפורש ליצחק אבן כלפון, והוכח מזה שכל כתבי־היד שהטקסט הזה נמצא בהם, על כל מה שמועתק בהם או בזיקה אליהם, שייך גם כן לאוסף שירי של המשורר הזה. דיוואן שנשכח לחלוטין של משורר בעל שם נתגלה כך בזכות קטע עלוב אחד.

הרפתקאות בלינגרד הסובייטית

חוויות מסוג אחר היו לי בלינגרד, עיר שביקרתי בה לרגל כינוס החברה המזרחנית הבינלאומית בשנת 1960. רציתי לנצל הזדמנות נדירה זו בשביל לבדוק שם כמה כתבי־יד מאוספי פירקוביץ המהוללים, שהדרך אליהם חסומה זה עשרות בשנים לקהל החוקרים. הואיל ולאוסף הזה אין קטלוג מודפס אדם צריך להצטייד בכל מיני ידיעות ממקורות מזדמנים כדי לדעת מה לחפש. ואכן כשהגעתי אל אולם הקריאה של הספרייה הציבורית על שם סלטיקוב־שצ'דרין כבר הייתה בידי רשימה ארוכה של כתבי־יד עם סיגנטורות. כשהזמנתי כתבי־יד מן האוסף הראשון של פירקוביץ קיבלתי בדיוק את שלושת הספרים שביקשתי, אבל כשהזמנתי מן

האוסף השני ראיתי שיש קשיים: מכל מה שביקשתי לא הביאו לי דבר, ואמרו שיש צורך לבדוק קודם את הרשימה. בסופו של דבר באה אחת מן הפקידות והודיעה לי כי כל מה שביקשתי מצוי במצב גרוע כל כך, שיש צורך – אני מדבר בלשונה – לעשות רסטורציה, דהיינו שיקום. אמרתי לה: ראי נא, אם זה באמת במצב נורא כל כך, אני אהיה הראשון שלא אפגע בחומר. האמיני לי, אני הייתי כמה פעמים בקמברג' וראיתי שם כתבי־יד במצב נורא, והתייחסתי אליהם תמיד בכל הכבוד. מכל מקום אני מבקש להתחשב בכך שבאתי מירושלים במיוחד רק כדי לראות אותם כאן, ועכשיו אתם מסרבים להראות אותם. הייתה שם שוב התייעצות גדולה, ולאחריה באה הפקידה ואמרה: ובכן הסתכלנו באותה רשימה שהגשתי לנו – היו בה שנים־עשר כתבי־יד – ויש מתוכם שלושה שאולי מצבם איננו כל כך רע. אותם אנחנו נוכל להציע לך, לא את האחרים.

בלית ברירה הסתפקתי באותם השלושה. יכולתי שוב לקבוע כי האינפורמציה שלי הייתה נכונה: אלה היו כתבי־היד שאני ביקשתי. אמנם כתבי־היד לא היו במצב מזהיר

(כתבי־היד היו בוודאי מן המאות ה"ב–י"ג), אבל מצבם לא היה כל כך נורא. החיסרון העיקרי היה שהספרייה לא התייחסה אליהם בכבוד, הזניחה אותם, ובמקום לתפור אותם מחדש, לכוון אותם, היא השאירה את הדפים שהתפוררו כפי שהם. שאלתי אז את הפקידות אם אוכל להזמין – אם כי לא רציתי זאת מלכתחילה – תצלומים מכתבי־היד שלא ראיתי. בינתיים, אמרתי, אולי תהיה רסטורציה, ותוכלו לשלוח לי תצלומים. ובכן כתבתי ברוסית בקשה לספרייה (אחר כך אמרו לי שאולי הייתה זו טעות, לא הייתי צריך לכתוב ברוסית). ביקשתי לשלוח אליי תצלומים של כתבי־יד אלה ואלה, והבטחתי לשלוח תמורתם תצלומים של כתבי־יד או ספרים שיבקשו ממני לשלוח, מלבד תשלום במזומנים. עברה חצי שנה ואני לא קיבלתי שום תשובה – לא אישור, לא סירוב. ניסיתי להתקשר אתם על ידי כל מיני אנשים שהכרתי שם. לא הצלחתי. ולבסוף קיבלתי תשובה יבשה ולא אדיבה. הם הודיעו לי שאינם יכולים לשלוח לי אלא שני תצלומים של שירים משל אבן גבירול שכבר נדפסו. כך נסתיים המפגש ההיסטורי שלי עם אוסף פירקוביץ. במבוא למהדורת שירי אבן גבירול שיצאה לאור בשנת 1975 ציינתי בהסתייגות ראויה את היחס הזה של הספרייה הציבורית בלינגרד. אם מישהו קרא שם פסקה זו, הרי שלקשרים שלי עם המוסד הזה לא תועיל עוד שום רסטורציה.

שירי פולמוס ולעג

234. [זקן נואף]

ראו זקן אשר פניו כעורים | והוא רשע ואוהב הנערים
וגם עיניו כבד כהו וחשכו | וגם פניו שברים (ז) הם שְבוּרִים
וגם אָזְנוֹ כְּכִידִים הם בקרים (ז)
ושפתותיו כעוברים (ז) מחצלות (ז) | ורית פיו כרית הקברים
שאר טפו כטפ (י) הטר[פות] | הליכתו הליכת השורים
ודבוריו כדיבור הקטנים | ומפעליו כמפעל הצעירים
בעיניו כנדולים | והוא שכל . . . ארורים
ועת ילך לאט יאמר בדעתו | כאילו הוא . . . ראשים ושרים
כלי דעת בלי עצת ובינה | בנדיז הם מטופות (ז) רים
10 יקולל הוא עדי . . .

ט"ש 25א, סס"ג. בצד האחד של הדף השיר שלפנינו, ואילו בצדו השני: "למ' אברהם ביר' שורה ז"ל". השיר פותח במילים: "אמר בבכי יום שאנ אריה". הכתב מרושל ומטושטש מאוד, ויש בו מחיקות ותיקונים. מילים אחדות ניתנו בניקוד. מתחת לבית האחרון (10) הוסף הספתיק (או המחבר?) כמה שורות, הכוללות שינויי־נוסח או השלמות לשיר. והריהן ככתבן:

ראו זקן אשר פניו כעורים	ושניו הגדולות (ז)
וכל מליו כמו (ז) הבלי הבלים [שור זה מחוק]	וגם שניו גדולים הם ורשים
והוא שומה (ז) ברשת והוא . . .	כמו שני זאבי היצרים
וכל מליו וחייך	וגם עניו (ז) כבר כהו
שקרים	ובנחלים
	וחשכו ושפסיו (ז)
	לבנים (ז) הם כפספסי המוריים.

6. בכ"ז: ודבוריו כדבור ודבוריו כדיבור (ז), ז. בכ"י: והוא עצל שכל, ושכל ליעצל
סימן מחיק.

חילופי מכתבים בין חיים שירמן לגרשם שלום

לכב' הפרופ' ג. שלום,
ירושלים

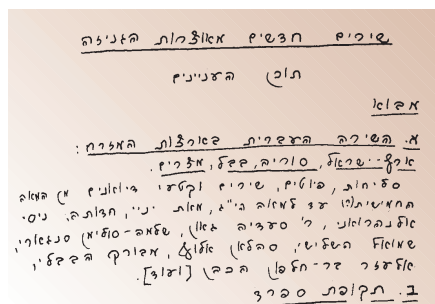
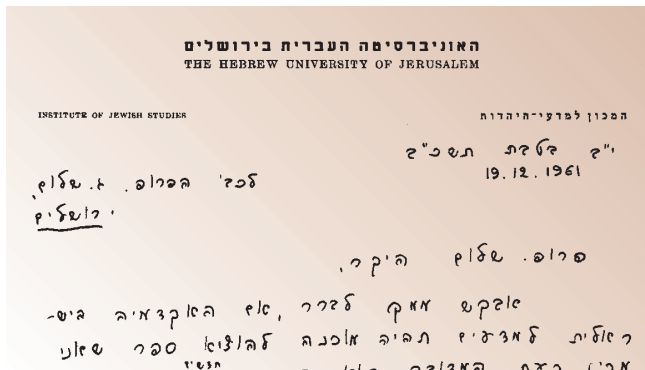
י"ב בטבת תשכ"ב
19.12.1961

פרופ' שלום היקר,

אבקש ממך לברר, אם האקדמיה הישראלית למדעים תהיה מוכנה להוציא ספר שאני מכין כעת. המדובר הוא ב"שירים חדשים מאוצרות הגניזה" וזהו קובץ שיכיל כמה מאות טכסטים לא ידועים, המועתקים מכתבייד שבספריות אירופה ואמריקה, ובראש וראשונה מתוך ה"סידרה החדשה" באוסף טיילור-שכטר בקמברידז'. "סידרה" חשובה זו נתגלתה וזכתה למיון ראשון רק בשנים האחרונות.

מושג מה מאופיו של הספר אפשר יהיה לקבל מן הסקירה על מבנהו ותוכנו, המצורפת למכתבי זה. אם כי לא התעלמתי מטכסטים שענינם העיקרי הוא היסטורי, בלשני או רעיוני, הרי התכוונתי קודם כל לכנס יצירות בעלות ערך ספרותי. לא התכוונתי לתת דוגמאות מכל סוגי השירה המצויים בקטעי הגניזה, אלא להציל מן הנשייה שירים טובים ומשובחים. את המבחר ערכתי בקפדנות, כדי למנוע עד כמה שאפשר מקריות בהעדפת טכסט אחד על שני. השירים יוגשו לקוראים בצירוף אפאראט מדעי, היינו עם תיאורים קצרים של מקורותיהם ורישום ממצה של שינויי גרסאותיהם. כנגד זה מנסח אני את המבואות למדורים השונים וגם את הביאורים בקיצור רב. המבואות הנ"ל נועדו בעיקר לביאורים ביוגרפיים-ביבליוגרפיים. הנני רואה בספר זה בראש וראשונה אוסף של טכסטים שישמשו בעתיד כבסיס למחקרים ספרותיים, היסטוריים וכו'. אם מחקרים כאלה ייצרפו לקובץ, עלולים יהיו להכפיל את היקפו. הספר יכיל לפי אומדני 30 גליונות דפוס והנני משתדל לסיימו עד לאוגוסט 1962. בגלל סיבות מיוחדות במינן (שאינן תלויות בי!) מעוניין אני למסור אותו לדפוס בהקדם האפשרי. אם האקדמיה תהיה מוכנה מבחינה עקרונית לקבלו, אך לא תוכל להגשים את החלטתה אלא כעבור שנה-שנתיים, אבקש שתודיע לי על כך מיד, כדי שלא אאבד זמן יקר בחפשי מו"ל אחר. תודתי נתונה לך מראש

ברגשי הערצה
ח. שירמן

שירים חדשים מאוצרות הגניזה
תוכן העניינים

מבוא

א. השירה העברית בארצות המזרח:
ארע' ישראל, סוריה, בבל, מצרים.

סליחות, פיוטים, שירים וקטעי
דיואנים מן המאה החמישית (?) עד
למאה ה"ג, מאת ינאי, חדותה, ניסי

אלנהרואני, ר' סעדיה גאון, שלמה-סולימן סנגארי, שמואל השלישי, סהלאן אלוף,
מבורך הבבלי, אלעזר ברחלפון הכהן [ועוד].

ב. תקופת ספרד

סליחות, פיוטים, שירים וקטעי דיוחונים מן המאה העשירית עד למאה ה"ג, מאת: בן
זמנו של מנחם אבן-סרוק (?), אבן-אביתור, בן-מר-שאל, שמואל הנגיד, אבן-גבירול,
יצחק אבן-גיא, בן זמנו של חסדאי אבן-חסדאי, בחיי אבן-בוקדה, יוסף אבן-סהל, משה
אבן-עזרא, יהודה אבן-גיא, יוסף אבן-מהאג'ר, אברהם אבן-רביב, יהודה הלוי, יוסף
אבן-צדיק, אברהם אבן-עזרא, יצחק אבן-עזרא, אלחריזי.

ג. שירי מקאמות מספרד ומארצות המזרח

מאת אברהם אבן-חסדאי, יצחק אבן-סהולה (?), משה בן-לוי, עזריאל בן-אברהם, יוסף
ירושלמי (?), מחברים עלומי-שם.

ד. שירי אזור (מושחאת) חילוניים ממחברים עלומי-שם (ספרד וארצות-המזרח, מן
המאות ה"א-ה"ג). קובץ בן שבעים שירים, מחציתם בעלי סיומות לועזיות (ערביות
ורומאניות).

ה. שירים ופיוטים שונים ממחברים עלומי-שם (כנ"ל)

1) שירים על גזירות (2) קינות (3) תוכחות (4) משלים (5) שירי-שבח (6) שירי לעג
ופולמוס (7) שירי אהבה ויין.

מפתחות

הנני מאשר את קבלת מכתבך מיום י"ב בטבת תשכ"ב (19.12.61), בדבר הוצאת ספרך "שירים חדשים מאוצרות הגניזה" ע"י האקדמיה. וועדת המומחים הממונה מטעם החטיבה למדעי הרוח על תכניות מחקר בתחום ספרות ישראל, שאני עומד בראשה, עיינה בהצעתך והחליטה להמליץ על אישורה בפני וועדת התכניות שליד החטיבה.

אין ספק בידי שוועדת התכניות וכן מועצת האקדמיה, שהיא הרשות המוסמכת לאישור תכניות, תחלטנה לפרסם את ספרך במסגרת פרסומי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. הודעה פורמאלית על אישור התכנית אמסור לך מיד עם קבלתו.

הנני לציין שהאקדמיה תשא בכל ההוצאות הקשורות בפרסום הספר; לעומת זאת תועברנה לאקדמיה זכויות ההעסק (קופירייטס) עם מסירת כתב־היד לידיה.

בברכה,
פרופ' ג. שלום
יו"ר החטיבה למדעי הרוח

לכבוד
פרופסור ח. שירמן
המכון למדעי היהדות
האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים
פרופסור שירמן היקר,

הנני מאשר את קבלת מכתבך מיום י"ב בטבת תשכ"ב (19.12.61), בדבר הוצאת ספרך "שירים חדשים מאוצרות הגניזה" ע"י האקדמיה.

וועדת המומחים הממונה מטעם החטיבה למדעי הרוח על תכניות מחקר בתחום ספרות ישראל, שאני עומד בראשה, עיינה בהצעתך והחליטה להמליץ על אישורה בפני וועדת התכניות שליד החטיבה.

אין ספק בידי שוועדת התכניות וכן מועצת האקדמיה, שהיא הרשות המוסמכת לאישור תכניות, תחלטנה לפרסם את ספרך במסגרת פרסומי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. הודעה פורמאלית על אישור התכנית אמסור לך מיד עם קבלתו.

פרופסור שירמן היקר,

בהמשך למכתבי מיום כ"ח בטבת תשכ"ב (4.1.62) הנני שמח להודיעך שמועצת האקדמיה החליטה לאשר את התכנית של פרסום הספר "שירים חדשים מאוצרות הגניזה" ע"י האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

וועדת משנה שליד החטיבה למדעי הרוח, שהנני עומד בראשה, תהיה אחראית לביצוע העבודה ולפרסומה, והיא תעמוד אתך בקשר בנוגע לכל הקשור בכך.

אשמח אם תואיל לאשר לי את תוכן מכתבי זה ואם תודיעני מהו המועד המשוער לגמר כתב־היד, על מנת שנוכל לעשות את הסידורים הכספיים לפרסום הספר.

בברכה נאמנה,

ג. שלום

יו"ר החטיבה למדעי הרוח

לכבוד
פרופסור ח. שירמן
האוניברסיטה העברית
ירושלים
פרופסור שירמן היקר,

בהמשך למכתבי מיום כ"ח בטבת תשכ"ב (4.1.62) הנני שמח להודיעך שמועצת האקדמיה החליטה לאשר את התכנית של פרסום הספר "שירים חדשים מאוצרות הגניזה" ע"י האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

כ"ח באדר א' תשכ"ב

4.3.1962

לכבוד

הפרופסור ג. שלום

יור"ר החטיבה למדעי הרוח.

האקדמיה הלאומית למדעים.

פרופסור שלום היקר,

הנני משיב בזה על שני מכתבך מכ"א וכ"ד באדר א' (25/26.2). עוד פעם מודה אני לך ולחברך על הסכמתכם להוציא את ספרי מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

משתדל אני לסיים את הספר הנ"ל עד לסוף אוגוסט ש.ז., ואם לא יהיו מעצורים בלתי צפויים, מקווה אני שלא אאחר.

ומה שנוגע ל"ועדת המשנה לעניני דיואנים" (השם נראה לי מוזר במקצת), הרי ברצון אשתתף בה, אם היא תעסוק רק בקביעה של תוכניות עבודה, אך לא בביצוען.

במיטב הברכות

ח. שירמן

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

INSTITUTE OF JEWISH STUDIES

הספון למדעי היהדות

כ"ח באדר א' תשכ"ב

4. 3. 1962

לכבוד

הפרופסור ג. שלום

יור"ר החטיבה למדעי הרוח.

האקדמיה הלאומית למדעים.

פרופסור שלום היקר,

הנני משיב בזה על שני

מכתבך מכ"א וכ"ד באדר א' (25/26.2).

עוד פעם מודה אני לך ולחברך

על הסכמתכם להוציא את ספרי

מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית

למדעים.

משתדל אני לסיים את הספר

הנ"ל עד לסוף אוגוסט ש.ז., ואם לא יהיו

מעצורים בלתי צפויים, מקווה אני שלא אאחר.

לוס-אנג'לס, ראש חודש חשוון תשכ"ג

31.10.1962

פרופסור שלום היקר,

הנני כותב לך מתוך הנחה שכבר חזרת לירושלים. בוודאי זכור לך שבגלל סיבות שונות הייתי מאוד מעוניין להחיש את הוצאת ספרי "שירים חדשים מן הגניזה שבמצרים". לצערי הרב לא ניתן לי לסיים את עבודתי לפני ימי החופשה; נאלצתי לקרוא אלפי עמודים של עבודות ולבחון מאות תלמידים, וכשנסתיימה פרשה זו, לא נשאר לי די זמן לעשות גם לביתי. לפני צאתי מירושלים גמרתי שני מדורים

לוס-אנג'לס, ראש חודש חשוון תשכ"ג
31. 10. 1962

פרופסור שלום היקר,

הנני כותב לך מתוך הנחה שכבר חזרת לירושלים. בוודאי זכור לך שבגלל סיבות שונות הייתי מאוד מעוניין להחיש את הוצאת ספרי "שירים חדשים מן הגניזה שבמצרים". לצערי הרב לא ניתן לי לסיים את עבודתי לפני ימי החופשה; נאלצתי לקרוא אלפי עמודים של עבודות ולבחון מאות תלמידים, וכשנסתיימה פרשה זו, לא נשאר לי די זמן לעשות גם לביתי. לפני צאתי מירושלים גמרתי שני מדורים

מתוך הספר ואת כתבי-היד המכיל אותם השארתי בדירת. לקחתי אתי את החומר לשלושת המדורים הנותרים והקדשתי להם את רוב זמני. לפי מצב העבודה כרגע אוכל לומר שהיא תעסיק אותי לכל היותר עוד שבועיים. לכאורה הייתי יכול למסור את כתבי-היד לדפוס תוך זמן קצר ביותר. אולם בינתיים נתברר לי שהדבר לא ייתכן מבלי שאערוך בדיקה קפדנית של כל החומר הכלול בספר, וזאת לא אוכל לעשות אלא בירושלים. סבור הייתי לתומי שהצלחתי להוציא מתוך מקורותיי המטושטשים והקרועים כל מה שאפשר להציל מהם, וכעת לאחר שעברתי מחדש על הטכסטים, נתגברו אצלי הספקות לגבי כמה וכמה נוסחאות והרגשתי את חשיבותה של השוואה נוספת של העתקותיי אל כתבי-היד המצולמים. מלבד זה עלי להשלים עוד מאות של מראי-מקומות במדור הפירושים ובביבליוגרפיה. ואחרון אחרון – נשארו בספר זה עוד מלים וביטויים שעדיין לא הצלחתי לעמוד על כוונתם והנני מקווה שאגיע לכך במרוצת הזמן.

כללו של דבר, הנני מבקש ממך שמשירת הספר לדפוס תידחה עד לשובי לירושלים. מתכנן אני לחזור ימים אחדים לפני התחלת הטרימסטר השלישי (ב' 17 באפריל) וחושב אני שאז יספיקו שבועות מועטים להכשרת כתבי-היד לפרסום.

בניגוד לירושלים גזלת ממני עבודת-ההוראה בלוס-אנג'לס זמן מועט, וזהו היתרון העיקרי (ואולי היחיד) של החיים בעיר מזרחית זו. אשאר כאן עד ל-13 בינואר, ומן התאריך הנ"ל עד לסוף פברואר אשה בני יורק ובסביבותיה.

במיטב הברכות,

ח. שירמן

האור והמחלות

הכמה חדשות שעתידן עוד להתגלות בעזרת החקירה והדרישה. זאת היא מטרת חכמי הטבע בזמננו זה, ובשפטנו מהעבר אל העתיד לא נשנה אם נחליט כי סוף סוף יצליח להם להגיע למטרתם.

אחרי אשר עלה ביד החכם עהרענבערג למצא את גרגירי אבק-השמש ולהתחקות על טבעם, ומצא בהם גלמי צמחים ובע"י הנשאים על כנפי האור וחודרים בכל מקום אשר ירד שם האבק ההוא, החלו החוקרים לחקור ולדעת פעולת החומרים ההם על בריאות האדם. טרם כל דבר נסו במסה לדעת כמות החומרים בעל אברים הנמצאת בתוך החומרים המינעראלים אשר רבו מהראשונים בתוך אבק השמש אשר בתוך האור. תוצאות החקירה ההיא שונות היו במקומות שונים. החכם עהרענבערג מצא כי בתוך אבק השמש אשר בעיר בערלין וסביבותיה כמות החומרים בעלי אברים שוה היא לכמות אלה המינעראליים. לעומתו מצא החכם טיססאנדיר בפאריז רק שלשים למאה מהחומרים בעלי אברים בתוך האבק אשר שם. החכם הגדול פראפעסאר קאהן הנזכר חקר ומצא כי בעיר ברעסלויא יבלע איש

בכל יום אלף גרגירי חומרי כמהין המסוכנים המעורבים בתוך אבק השמש. והנה אם הי' בכס החומר המזיק ההוא להתרבות בתוך הריאה כטבעו בהאור, אז היה נמלא כל בית קבול החזה בזמן קצר במטוה חוטי כמהין ולא הי' יכול לחיות עוד. מזה נראה כי תכונת הריאה איננה מניחה להחומר ההוא להתגדל ולהתפשט לפי טבעו. להגיע עד שורש הדבר ותכליתו, נחוץ לדעת אם יש יחס והצטרפות בין מצב האור בימים ידועים לתכונת מצב האדם בזמן אשר מחלות מתדבקות שוררות הן החיים, יען רק אז נדע אל נכון כי סיבת המחלות מקורה בתוך האור.

ממשלת ענגלאנד היתה הראשונה אשר שמה לבה על הענין הגדול ההוא לבדוק את האור בבדיקה יתרה בכל יכלתה. למטרה זו שלחה בשנת 1821 שנים רופאים מבחירי חכמי הרפואה אשר במלכותה והם הח' קונינגהאם ולעוו, לעיר קלקוטא אשר בהודו המזרחית ששם לא תחדל מחלת החלירע לעולם לתכלית התחקות על שרשי

שנת השע עשרה

No. 15. H A M A G I D

המגיד

חדשות וקורות הימים.

יגיד ליעקב מהנעשה והנשמע בכל חלקי תבל בין כל יושבי חלד אשר ינעם ואשר ראוי לדעת לכל איש ישראלי לתועלתו ולהועלת השפה העבריה.

מאמר

אליעזר ליפמאן זילבערמאן.

האגף השלום ארצו, פריז י"ד.

1875. Lyeck, den 14. April. י"ק, ט' ניסן. התרל"ח

ידיעות הטבע

האור והמחלות (מאת דוד נארדאן).

(המשך מגילון 14.)

ידיעות הטבע

האור והמחלות (מאת דוד נארדאן)

(המשך מגילון 14.)

תוצאות חקירת הפרופסור קאהן מברעסלויא הודענו לקוראנו. למען האמת ונוכחים אנחנו להודות כי בכל הגדולות והנפלאות שגלה לנו המיקראסקופ (כלי מגדיל הראיה), מזהו ההתגלות הנפלאה שגלה לנו המיקראסקופ (כלי מגדיל הראיה), מזהו ההתגלות הנפלאה של החכם הגדול עהרענבערג עד היום הזה ננוגע להסכמות וידיעת נכחי השמים בכלל, נכל זאת ציחום העיקר הגדול הנרצה לנו כעת עוד לא נא המיקראסקופ עד תכונתו ורחוקים אנחנו מהמטרה. בזה עודנו עומדים על סף ההתגלות. עד היום נוכל לומר כי נעשתה רק התחלה נמרצה בענין הגדול שאנו דנים עליו כעת, ונוכל לקות כי עוד יצליח להחכמים למצא חדשות ונצורות אשר יוליינו למטרתנו הנשגבה לדעת טבעי כל החומרים הזרים המעורבים בתוך האור.

ימ-האור המתנועע תמיד והמקיף את כל כדור הארץ צורר בכנפיו חומרים לאין מספר אשר אין בכח המיקראסקופ לבא עד תכונתם. בשימנו אל לבנו כי מהות כל הנחלים הרבים והעצומים בתבל ארצה השופכים מימיהם אל הים הגדול איננה דבר אחר רק קיטור המימי (וואסערדאמף) העולה מן הים לתוך האור והוא מורידהו ארצה

למקומות הנשאים על הארץ בתכונת מים השנים חתר חלילה לתוך הים שמשם לוקחו, אז נוכל לשער בדמיונו את המון הרב והעצום של האדים המימים ההם הנשואים על כנפי האור. לעומתם במה נחשבו גרגירי אנק השמש בכל קלפות חומריהם? – ידיעת הנתוח הספקטראלי שנתגלתה עתה לפני עשר שנה הראתה לנו לדעת כי חלקי מי הים המתהווים לקיטורים ועולים למרום האור לוקחים עמם גם חלקי מלח ומפזרים אותם על הארץ במרחק הרבה מאות פרסאות. גם חוש ריחנו מגיד לנו כי נמצאים בתוך האור קיטורים כאלה אשר אין בכח המיקראסקופ לראותם יען אינם נראים רק מורגשים ע"י חוש הריח. למען דעת בבירור מהות ותכונת כל החומרים הזרים המרחפים בתוך האור והמזיקים לבריאותנו ע"י בואם לתוכנו דרך אברי הנשימה, נחוץ לזה, לא לבד הטבת כלי מגדיל הראיה, להגדיל כח ראותו ביתר שאת ועת, אבל גם להרחיב גבול ידיעתנו בטבעי החומרים הקיטוריים הנמצאים באור ע"י תחבולות

למקומות הנשאים על הארץ בתכונת מים השנים חתר חלילה לתוך הים שמשם לוקחו, אז נוכל לשער בדמיונו את המון הרב והעצום של האדים המימים ההם הנשואים על כנפי האור. לעומתם במה נחשבו גרגירי אנק השמש בכל קלפות חומריהם? – ידיעת הנתוח הספקטראלי שנתגלתה עתה לפני עשר שנה הראתה לנו לדעת כי חלקי מי הים המתהווים לקיטורים ועולים למרום האור לוקחים עמם גם חלקי מלח ומפזרים אותם על הארץ במרחק הרבה מאות פרסאות. גם חוש ריחנו מגיד לנו כי נמצאים בתוך האור קיטורים כאלה אשר אין בכח המיקראסקופ לראותם יען אינם נראים רק מורגשים ע"י חוש הריח. למען דעת בבירור מהות ותכונת כל החומרים הזרים המרחפים בתוך האור והמזיקים לבריאותנו ע"י בואם לתוכנו דרך אברי הנשימה, נחוץ לזה, לא לבד הטבת כלי מגדיל הראיה, להגדיל כח ראותו ביתר שאת ועת, אבל גם להרחיב גבול ידיעתנו בטבעי החומרים הקיטוריים הנמצאים באור ע"י תחבולות

כלי מגדיל הראיה היותר גדול. מפני זה כמעט ברור הדבר כי האויר הרטוב והחם אשר בקלקוטא מוכשר יותר להרבות בתוכו את החומרים המעופשים יותר מאשר הוא בטבע אויר ארצותינו. אך בנוגע להעיקר הדרוש לחפצנו: להעריך מספר החולים במחלת החלי-רע אל המצב האוירי המתחלף תמיד ולהגיע ע"י לסיבת המחלה, לא הצליח גם להחכמים ההם להציל דבר אמת. מזה נראו כי נמצאו בתוך האויר חומרים אחרים מסבבי המחלה אשר לא נתגלו עוד בין החיים.

מכל האמור נראה כי המטרה שהציבה לה ההכרה הטבעית בזמננו זה בענין הנזכר תפרד לשני ראשים: לדעת ביתר שאת מאשר עד היום את תכונת כל התערובות הזרות הנמצאות בתוך האויר, וזאת שנית להכיר בהכרה ברורה את פעולת התערובות ההן על בריאות האדם בבואן לתוכי באמצעות כלי הנשימה. מובן הדבר כי מכשולים רבים מונחים עוד על הדרך הזו והם חסרון האמצעים הדרושים להגיע על ידם להמטרה כחפץ לבנו. (המשך יבא).

המחלה היא ולדעת סיבתה העצמית. הח' קונינגהאם הכין לו מקומות מצפה בחצרות שני בתי סוהר אשר באחד מהם ישבו אלף ובתוך השני ב' אלפים אסורים. מלאכתו העקרית היתה להתבונן על מצב האויר ביחוסו אל מספר החולים אשר תדבק בהם המחלה ההיא מדי יום ביומו. דם עינו החדה על גלמי החומרים הדקים מן הדקים המעורבים בתוך האויר, להבדילם למיניהם השונים, לדעת את אלה מהם שיש בכחם להזיק אל האדם ולהגיע באופן זה אל מטרת החקירה לדעת בבירור את החומרים המסוכנים שהם הסיבה הראשית למחלה ההיא. במשך שבעה חדשים חקר ודרש בדבר זה. תוצאות חקירותיו והתבוננותו היו: ראשונה נוכח באין כל ספק כי באמת נמצאים בתוך האויר בקלקוטא חומרים נפסדים שיש בכחם להמית את האדם בבואם לתוך גופו באמצעות האויר ע"י כלי הנשימה. מספר החומרים ההם שונה הוא מדי יום ביומו. לפעמים נתרבו בתוך האויר ביום אחד על אחת עשרה מאשר היו ביום העבר. חמרי הכמהין המסוכנים מרובים היו לפעמים כ"כ עד כי מלאו את חלל האויר בחוטים מעשי ארג וקלעות, ונראו רק ע"י

שלושה מיני סופרים

גם שמש לא ראו ולא ידעו נחת – ומאומה לא יסאו בעמלם שיעמלו תחת השמש. וגם כי יזעקו וישועו אין להם שומע, אין מי יפנה אליהם לחמלה עליהם, עוד זאת כי תפלתם תהי להם להטאה ומשנה קלון וכלימה יירשו חלקם. – ומשבח אני את הסופרים שכבר מתו מהחיים אשר הם בחיים עדנה, כי המתים אינם יודעים רע; במתים חפשי מחמת מקנאים ולעג השאננים. שם משכילים חדלו רגז, ושם ינוחו יגיעי כח – אבל אוי להם להיחידים השרידים הנהלים כצל עלי אדמות עם יושבי חלד,

היושבים בשפל בבית אפל מזי רעב ולחומי קור, היושבים כפופים אל שלחן רעוע, אשר אפסו מסגרותיו, לבם עליהם יכאב ונפשם עליהם תאכל מעצה רעה ויגון, וידיהם מלוכלכות בדיו וכותבים בדמע ויעמיקו עצות להיטיב מצבם של ישראל אחיהם הנתונים בצרה ובמצוקה, ומתן שכרם בצדם – לעת זקנתם הרשות בידם לסבב ערים ולהתדפק על דלתות בתי ישראל להתרפס לפני כל בער וגם רוח, כי יקנה בכסף נמאס את ספרם אשר הקריבו בשבילו חלבם ודמם וחצי ימי שנותיהם ויותר מחצי, הכל במאור עיניהם – זו השכלה, וזה שכרה! ואחרי כ"ן מה יתאונן גבר משכיל על סופרינו חכמינו על כי אינם

שלושה מיני סופרים הם: סופרים חיים, וסופרים מתים, וסופרים האוכלים פרותיהם בעוה"ז ונוחלים שם טוב לעוה"ב אחרי מותם. אנו בני ישראל אין בידינו משלות הסופרים האחרונים, אלא מיסורי שני המינים הראשונים, ואלו הם: סופרים חיים וסופרים מתים. סופרים מתים כיצד? הם אותם הסופרים שכבר מתו ועוד אינם למעמסה למהלכי שתיים בארצות החיים. הם הגדולים במיתתם יותר מבחייהם, "ואחרי מות קדושים יאמר להם", לשמם ולזכרם כלו אומר כבוד. אחינו בני ישראל

הרחמנים יחוננו עפרם, סופרינו המצוינים יציבו למו "ציונים", "אלוני בכות", "אבני זכרון", וכו' וכו'... משוררינו ומליצינו ישתדלו בכל מאמצי כחם, להמתיק להם מר המות במנעמי נאומיהם בשיריהם במליצותיהם, ויסופר לדור אחרון על עפר יקום, חין ערכם וטוב פעלם, ואחרי "עורם נקפו זאת": סוף דבר – יבחרו להם מקום שם קבר ויחתרו לטמנם עמוק עמוק כל יקומו ומלאו פני תבל ספרים וסבבו בשוק הסופדים. סופרים חיים כיצד? – הם הסופרים אשר בארץ שהם בחיים עדנה, ההולכים קדר בלחץ החיים המרים ממות, אשר מבקר לערב יכתו להמציא להם לנפשם לפי הטף, ובלילה שנה בעיניהם אינם רואים,

Fünfundzwanzigster Jahrgang. No. 10 שנת העשרים וחמש

המגיד

HAMAGID

חדשות וקורות הימים.

יגיד יעקב מהנעשה והנשמע בכל חלקי הכל ביוכל יושבי חלד אשר ינעם ואשר ראו לדעת ככל איש ישראלי לחועלתו ולחועלת השפה העברית.

(שם על ידי אליעזר ליפסאן וילבערמאן.)

יזא נחה אור סתר

דור נאראן.

הדאמת והשלים ארבע, חמשה ח"ו.

Lyck, den 9. März. 1881.

עַת־סופרים

פליטת סופרינו

האלה: שפת עברית שפה מתה היא וכו' בידוע שהוא ע"ה בור וגס רוח. וזה בדוק ומנוסה בעשרה נסיונות!

אפס לבשתנו באחת יבערו ויכסלו גם איזו ממבני דבר ברבאו כמעט לאמר: מה היא התועלת אשר תוכל לצמוח לבנינו מלמוד ש"ע והלא נכריה היא וכאלה רבות עמם... מי יתן וישיבו הם אל לבם, כי ישנם עוד דברים גרועים ומגונים גם מלמוד ש"ע את אשר לא ימנעו בניהם מעשותם, הבלתי מביאים גם הם כל תועלת למו, כולא האי ואולי?... וזה לא נכחד מהם, ומדוע זה נפל הגורל רק על למוד ש"ע לדחותה בשתי ידיים. מדוע אפוא צרה עיניהם כ"כ להציל לבניהם שעה קלה ביום ללמוד ש"ע למען אשר ידעו לכה"פ כי עברים הם, ולא ישכחו צור מחצבתם? או היאמינו כי יצאו ידי חובתם בלמודי הדת שילמדו עתה בבתי הגימנאזיום? ישגו הרבה מאד אם יחשבו כזאת! – אך אשאלם גם אני איזו תועלת תצמח, לפי"ד, להפולנים למשל, כי יקדישו ויעריצו כ"כ את שפת לאומתם וספרותם וכי ערבים עליהם דברי סופריהם מכל מחמדיהם? לאיזו תועלת עמדו כקיר ברזל בעד שפתם ואמונתם ולא יאבו להמירן בכל הון ובקולי קולות, ואף אם באמת אין בין אמונתם להאמונה המתוקנת בלתי אם כפסיעה אחת קטנה? איזו תועלת תעלה להם את אשר בשבהם ובלכתם בצאתם ובבואם ידברו קבל עם בשפת לאומתם דוקא ולא יתבוששו, ובשם "פולני" יתאמרו ויתפארו ועמו יכבדו. בעת אשר הפראנטיס הבורים שלנו אם אך יספיקו לבטא שתיים שלש מלים רוססית יבוששו בשפת-לאומתם ופניהם יחורו אם בשם יהודי יכוננו ואשר לזאת הנם משתדלים להסב ולהמיר שמותם בגוייהם ללשונותם. יחזו נא אלה ויבושו, יבואו ויקחו מוסר. הפולנים כשפנים עם לא עז הנמו ויבינו לעשות חזק וקיום ללאומתם בספרותם ושפתם – ישראל לא ידע, בני עמנו לא יתבוננו חובתם ללאומתם. אוי לאותה בושא אוי לאותה כלמה!.

אך הבל יפצה פיהם! לא כן בדיהם, שקר הם דוברים, (וזאת היא נחמתנו) לא נכריה היא שפתנו הקדושה, לא מתה ולא תמות. חיה תחיה למרות רוח שונאיה ומנדיה כימי ישראל על הארץ, והם – אם יאבו ואם ימאנו. ואם חיה היא בלב יחידי סגולה בעמנו דינו. חכו מעט, בזמן קרוב או לאחר זמן קצר ראה תראו כלכם ונוכחתם כי שגיתם הרבה מאד. עוד יבוא יום, והיום ההוא לא ירחק חוק, ותנחמו ממחשבת פיגול זו. יבוא יום והנה הוא עומד אחר כתלנו, ויכירו וידעו ויודו כלם כי לולא שפת קדשנו שהיתה לנו, הודות לסופרינו משכילינו שמסרו נפשם על קדושת שמה – אזי כבר שטפנו המים הזדונים, אזי כבר ספתה תמה לאומתנו מן בלהות, ולא יזכר שם ישראל עוד, כי עלוה היא האומה שאין לה כתב ולשון לאומי, בזויה היא מאד, והשפה המתה אשר אמרתם, היא המיוחדת המאחדת לבם של ישראל כאחד בכל ארצות פזוריהם. כי השפה המדוברת תשתנה ותימר מהר בהמיר ארץ ובשנוי מקום כידוע ליודעי העתים; והנה זה באו רבים מבני עמנו לכלל דעת פה ושם, ויוכחו למרות רוחם, כי חנוך בנינו כמו שהוא עתה בעמנו מאבד אותם לדעת, וכי הפסיעה הגסה שצעד קדימה נטלה החצי הגדול במאור עיניהם, כי על כן הם חותרים עתה בכל עז להחזיר העטרה ליושנה בטרם עבר מועד, ולא בסתר דברו אנשים חכמים וידועים כי הימים הראשונים היו טובים מאלה. <...> (סוף יבא)

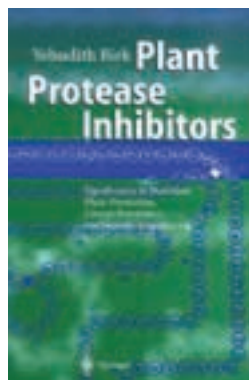
נזהרים בדבריהם מתת לפני הקוראים דברים שאין בהם רוח חיים? מה יתאוננו הקוראים הנכבדים על המולי"ם המולים, כי לא ימלאו חובתם כהמולי"ם הבלתי מולים בזשורנאליסטיקע שלהם? היש להם עוד צדקה לצעק עליהם או לדרש מהם כי יפחו רוח חיים בדבריהם – אם הם בעניותם כמתים נחשבו וחייהם אינם חיים. הן גזרתם קשה משל פרעה, אמצעים לא יתנו להסופרים, וספרים ומאמרים מועילים וערבים אומרים להם עשו! ומה יעשו ראשונה הזשורנאליסטים העברים במעט הכסף הנקבץ על יד ידי עמל ותלאה ובקולי קולות, אם להחיות נפשם ונפשות ביתם כי ירעבו או לתתם לסופרים מובהקים בשכר שיכתבו למו מאמרים ערבים ומועילים תמידים כסדרם? ואין לשכח כי גם הסופרים אוכלים ושותים כבני אדם המה, ובזמן שהבטן ריקה אי אפשר לפנות לב לבטלה ולהתעסק בדברים ספרותיים. ועתה, אל מי ידמו וישוו את סופרי ישראל, מחבריהם ומולי"ם?

הספרות והעם, חבורם הוא נר אלהים בארץ. הספרות היא להב מתפרד מלבות הסופרים אשר נתן ה' את רוחו עליהם, והעם פתילה נפתלת מאישים פרטים. הקוראים המשכילים שבו – אבוקה שואבת אורה, והעשירים – שמן זית זך, בהסכמותם והצמדם יחד ותמלא הבית כלו אורה, ובהפרדם ידעך נרו באשון לילה ואפלה. אדבר בשפה ברורה: כל עם ועם כאשר הוא מתחילת היותו כגוף בלי נשמה הנהו בתבל כי עיר פרא אדם יולד, ורק הסופרים המשכילים באמצעות הספרות נותנים נשמה לעם עליה ויפחו רוח חיים בקרבו. באפס עצים תכבה אש ובאפס עזר מעשירי העם יתמו הסופרים מן הארץ. גם הרוח מלפניהם יעטף ונשמות אשר עשו, והעם ישאר פרא ופרע כשהיה. ואין לא יחוש כל אשר נשמה באפו לחוס על פליטת סופרינו רוח אפנו אשר מפיהם אנו חיים, לשום שארית לספרותנו ועמה ללאומתנו ולא יכבה נר ישראל! קוראים משכילים! לבי ולבכם יודעים כי גדולה שנאתם של הבורים מעבר מזה והמהבילים מעבר מזה לסופרי ישראל ומשכיליהם יותר משנאתם של א"י לישראל. אלו ואלו באיבה יהדפום. בידעם נגעי לבכם כי – לבשתם וכלמתם – לא ידעו ולא יבינו שפת לאומתם והסופרים באו אליהם להזכיר את עונם ולגלות מערומתם, ואשר לזאת יחפשו עולות ויבקשו תואנות לאמר: "שפה ישנה" שפה מתה היא והדבור אין בה, וכדומה. (דמיונם כמשל השועל והענבים). האבות יביעו אולת, והבנים מעלים גרה והאמות מסכימות על ידיהם. הוי בוערים בעם! מתי תשכילו? עד מתי לא תחדלו מזמר את הזמר הישן הזה השורט שרטת בנפש כל איש אשר שאר רוח לו? רב לכם טחל טפל! מה לכם אתם אומרים "שפת ישנה שפה מתה" כאילו את השפות החיות יודעים אתם? את מי הגדתם מלים? הכל יודעים ומכירים בכם אתם הדורשים דרשות של דופי כאלה כי כרככם רבי תורתכם למדתם מעל שלטי החנויות, וכי גם בשפת ארצנו אשר בלעדה אי אפשר להתקיים בזמן הזה, ואשר בה תצפצפו ותפטטו את עולליכם, לבל ידעו כי ממעי יהודה יצאו, גם בה יש לכם ידיעה כמלא חודו של שכין ולא יותר, והמלומדים הגמורים יכירו ויוקירו את שפת קדשנו, ואתם מה? ואנשים כמו אלה עוד יעזו פנים ויאריכו לשון לחרוץ משפט על שפת קדשנו ולשפוך בזו וקיקלון על כבוד סופרינו וספרותנו, אוי מה היה לנו? ע"כ סימן זה יהי מסור בידך קורא חביב: אם יאמר לך אדם מישראל כדברים

Yehudith Birk

Plant Protease Inhibitors

מעכבי פרוטאזות נפוצים בעולם הצומח ונבדלים בספציפיות שלהם כלפי מגוון של אנזימים פרוטאולטיים. הספר עוסק בבידוד מעכבי פרוטאזות, במבנה, באפיון, בסינתזה, במשמעות התזונתית ובמנגנוני הפעולה שלהם. הוא מתמקד בפעילותם המעכבת על חרקים ומזיקים אחרים, באינדוקציה ובאינטרודוקציה של המעכבים לצמחים כאמצעי הגנה, ובסיכונים לחרקים ידידותיים. מובאים נתונים על הפעילות האנטי-סרטנית של המעכבים ברמת התא, רמת הרקמה, רמת האיבר והאורגניזם השלם.

Y. Birk, *Plant Protease Inhibitors: Significance in Nutrition, Plant Protection, Cancer Prevention and Genetic Engineering*, Springer Verlag Berlin Heidelberg New York, 2003

S. N. Eisenstadt, *La civiltà giapponese*, Edizioni Seam, Italy, 2003

A. Grossman, *Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe*, Brandeis University Press, Hanover and London, 2004

D. Handelman, D. Shulman, *Siva in the Forest of Pines: An Essay on Sorcery and Self-knowledge*, Oxford University Press, Delhi, 2004

B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, 2004

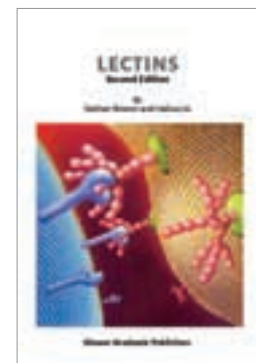
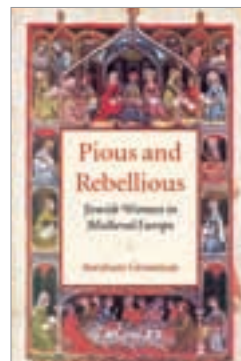
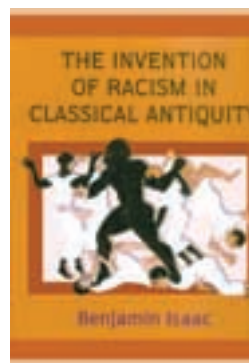
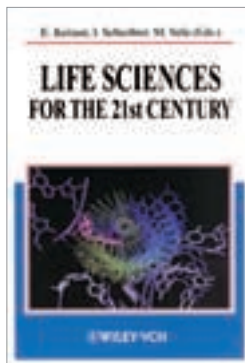
N. Sharon and Halina Lis, *Lecitins*, Kluwer Academic Publishers, Dodrecht, 2003

E. Keinan, I. Schechter, M. Sela (editors), *Life Sciences for the 21-st Century*, Wiley-VCH, 2004

א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כך שני: ימי הביניים והעת החדשה, מרכז זלמן שזר, 2004

מ' הרן, האסופה המקראית: תהליכי הגיבוש עד סוף ימי בית שני ושינויי הצורה עד מוצאי ימי הביניים, ב, מוסד ביאליק וי"ל מאגנס, תשס"ד.

ד' פרידמן ונ' כהן, דיני חוזים, ג, 2004.

רשימת חברי האקדמיה

החטיבה למדעי הטבע	החטיבה למדעי הרוח
יעקב זיו, נשיא האקדמיה	חיים תדמור, סגן נשיא האקדמיה
דן שכטמן, יו"ר החטיבה	בנימין ז' קדר, יו"ר החטיבה
שמואל אגמון	ישראל אומן
יקיר אהרונוב	בנימין איזק
נוגה אלון	שמואל נ' אייזנשטדט
רות ארנון	יצחק אנגלרד
יהודית בירק	צבי בן־אברהם
צבי בן־אברהם	יעקב בקנשטיין
יעקב בקנשטיין	יורם גרונר
עמירם גרונלד	מלאכי בית־אריה
אריה דבורצקי	יהושע בלאו
ישראל דוסטובסקי	זאב בן־חיים
חיים הררי	אהרון ברק
אברהם הרשקו	גדעון גולדנברג
מאיר וילצ'יק	אברהם גרוסמן
משה זכאי	הלל דלסקי
אורי זליגסון	אלחנן הלפמן
ליאו זקס	דון הנדלמן
אילן חת	מנחם הרן
עדה יונת	ישראל ייבין
יהושע יורטנר	מנחם יערי
אברהם כוגן	רות נבו
רפאל לוין	דוד נבון
אלכסנדר לויצקי	יוסף נוה
יורם לינדנשטראוס	עזרא פליישר
צבי ליפקין	דניאל פרידמן
רפאל משולם	יוחנן פרידמן
יובל נאמן	מרדכי עקיבא פרידמן
חיים סידר	יורם צפריר
מיכאל סלע	איתן קולברג
הלל פורסטנברג	מיכאל קונפינו
איליה פיאטצקי־שפירו	מאיר קיסטר
מיכאל פלדמן	אריאל רובינשטיין
אמיר פנואלי	דוד שולמן
דב פרומן	גרשון שקד
אפרים קציר	שאול שקד
מיכאל רבין	אריאל ששהלוי
יחזקאל שטיין	
יצחק שטיינברג	
שמואל שטריקמן	
שהרן שלח	
עדי שמיר	
נתן שרון	
זאב תדמור	
יגאל תלמי	

מנחם הרן

האסופה המקראית

גיבוש האסופה המקראית כקאנון, כלומר, ככתבי הקודש, של עדת מאמינים, שהגישה אל הכתוב בהם נתונה לכל אדם, היה תופעה ראשונה ומיוחדת במינה בתולדות הדתות. אחרי כן חזרה התופעה ונשנתה בנצרות, ושוב באסלאם.

במחקר המודרני שלטת ההנחה שיש הקבלה גמורה בין התהליכים שהעמידו את המקרא מכאן ואת הברית החדשה מכאן, ושכל התופעות הגלויות בתהליך השני מוכרחות להיות מובלעות בתהליך שקדם לו ונתקיים בישראל. עמדתו של הרן היא שאף על פי שהתוצאות דומות, שונים זה מזה התהליכים שהביאו ליצירתם של קאנונים בכל אחת משלוש הדתות המונותאיסטיות, כלומר התוצאות הדומות נתקבלו בדרכים שונות זו מזו.

בחלקו הראשון של המחקר [ראה אור בהדפסה שנייה] הרן מציג את עיקרי שיטתו בהסברת תהליך הקאנוניזציה של המקרא. אגב כך הוא דן בכמה סוגיות ובהן: אופיו המיוחד ודרך חיבורו של ספר דניאל; מעמדו של ספר בן סירא; ההלכה 'כתבי הקודש' מטמאים את הידיים', המושג 'רוח הקודש' ומה בינו לבין נבואה ו'בת קול'. מחקר זה הוא בין־תחומי: כל תחומי הלימוד ושיטות החקירה נצטרפו בו כדי להסביר את מהותה של האסופה המקראית ואת הדרך שניטלתה בה במהלך הדורות, מתחילת היעשותה עד שהוטבע בה חותמה הסופי.

בחלקו השני של המחקר נידון השלב הראשון של הקאנוניזציה של המקרא בהתגלמותה ההיסטורית. ראשיתה האידיאית נעוצה בהופעת המקור הדבטרונומי (ס"ד), המקיף את רובו של ספר דברים והונח ביסוד הרפורמה הפולחנית של המלך יאשיהו בשנת 621 לפנה"ס. אלא שבאותה שעה עדיין היה הקאנון בגדר אידאה בלבד ולא גיבוש ספרותי. סמכותו המופלגת של ס"ד נשענה על האמונה שמקור זה קשור בברית מיוחדת שכרת ה' לישראל בארץ מואב כארבעים שנה לאחר מעמד הר חורב. בהשפעתו של מקור זה ורק לאחר חורבן ירושלים נולדה האסכולה הדבטרונומיסטית. פרייה הספרותי של זו הוא החיבור המקיף את ספרי יהושע־שופטים־שמואל־מלכים ובראשו 'ספר התורה', שקובצו בו המגילות והקטעים הדבטרונומיים. זה היה גיבוש קאנוני ראשון ביהדות, ומלכתחילה הייתה התורה חלק ממנו, חלק עיקרי. לאחר מכן צורפו לתורה מקורות קדומים אף יותר מס"ד, ועל החיבור הדבטרונומיסטי נוספו ספרים, אבל החיץ בין התורה לספרים שלאחריה לא זו ממקומו. בספר נבחנות בעיות יסוד הקשורות בעניין זה, כגון גבולות זמנו של החוג הדבטרונומי שפעל מאחורי ס"ד; ברית במזרח הקדמון ובישראל כטקס פורמלי המצטייר ברקע ס"ד; מקורותיו של החיבור הדבטרונומיסטי, עריכתו ומטרותיו.

